

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXII-ik évf. November—December. 1887. 6-ik füzet.

MELYIK AZ IGAZI TUDOMÁNY? *)

Egy író, kit egyik biographusa azzal a vonással jellemez röviden, hogy „igen jeles német prózaista“, névszerint: Engel (János Jakab), bizonyos könyvében, mely philosophiai eszméket a nagy közönség felfogásához alkalmazva tárgyal, egy philosophusnak barátjával való beszélgetését írja le. A bölcselő t. i. látogatására men-
vén barátjának, azt kezében egy könyvet tartva találja, mely abban az időben az olvasó közönséget bolondította. „A természet rendszere“ volt a neve; tartalma pedig az, hogy a világ semmi egyébből nem áll, hanem csak a mit szemünkkel látunk és kezünkkel foghatunk és hogy a mit léleknek, Istennek nevezünk, csak elvont fogalom, melylyel a papság ámitotta el az együgyű népet, hogy orránál fogva hordozhassa; a kényuralom pedig pártfogása alá vette, hogy biztosítsa és örökítse vele a hatalmát. A philosophus úgy tett, mint-ha semmit sem látott volna s mint jártas-költés ember úti élményeit s kalandjait kezdé beszélni. Elmondá különösen micsoda élet-veszélyek közt járta meg az Antiparos szigetbeli mély és iszonyatos barlangot. Oly élénken, oly megkapólag adta elő vállalata veszélyeit, hogy egy válságos pillanatnál a barátja hozzákapott, hogy megmentse a bukástól. Ezzel a mozdulatával kiesék a kezéből a könyv, melyet felkapván a philosophus, bététe a kandallóban lobogó tűzbe s nem is hagyá kivenni. Csillapulván barátja haragja, megmagyarázá, hogy neki éppen annyira szívéen fekszik, hogy mentse annak az eszét, lelkét a veszélytől, mint barátja tanusitá készségét, hogy az ő élete veszélyét minden áron meggátolja. Megértetette vele azt is, hogy miképp lehet ártalmas egy oly könyv olvasása.

Én is szerettem volna úgy tenni egykor, de nem volt alkalmam rá, mert egy . . . ismerősöm csak olvasása után dicsekedett nekem, mily érdekes könyvet (a mi korunk Természet rendszerét: Büchner „Erő és anyag“-ját) kapott a kezéhez. Úgyde ha tehet-

*) Felolvastatott a Dávid F. egyletnek Kolozsvárt, f. évi oct. 31-én tartott gyűlésén. Szerk.

tem volna is, csak egy lélekre nézve állhatom vala utját a veszélynek és csak egy példányát teszem vala ártalmatlanná a munkának. Holott ha szélesebb körben nyilvánítom óvó szózatomat, talán nyerek a sok között néhány figyelmes fület is.

Ne tessék attól tartani, hogy tanácsot akarok osztogatni. Nem csak approbálom azt a közmondást: „Tanácsot ne adj, ha nem kérnek“, de toldom is azzal, hogy „akkor se, ha kérnek.“ Mert rendszerint azért kérik, hogy megerősítse őket a tanácsadó abban, a mit már szándékuk volt cselekedni; ha ellenkező tanácsot kapnak, nem követik, vagy ha követik s rosszul üt ki a dolog, haragot von magára a tanácsadó. Én csak ismertetését szándéklom adni a mai világ bálájának,¹⁾ az ellenségnek, mely Péter apostolként „mint ordító oroszlán körüljár, keresvén kit elnyeljen.

Csak hogy az a sárkány nem csupán a kit, hanem a mit is el akarja nyelni, u. m. a hívést és a tudást egyszerre. És a legkülönösebb, a legesudásabb az, hogy az elnyelő, emésztő ellenség magát tudománynak nevezi.

Megütköznek úgy-é, t. h. azon, hogy a tudomány a tudásnak ellensége legyen? Pedig úgy van s igyekszem a látszatos ellenmondást kimagyarázni. Hanem előbb foglaljunk pártot. Felteszem, hogy t. h. nem kívánják a hitet és forrását, a vallást kiküszöbölni, és így velem egy padsoron ülnek s velünk szemben a „modern tudomány“ bálványozói. Ezt előreboicsátva, kimondom hogy valamint Jézus országa nem e világból való, úgy az ő és a mi tudományunk honja sem egy: az övéké a testi, a miénk a szellemi világ.

„Modern“-nek nevezém ezt a tudományt és igazolásomra egy kis darab történelmet hozok elé. — A folyó százév első felében egy francia mathematicus Comte Ágost, egy új vagy újnak állított philosophiai rendszert szerkesztett és terjesztett a munkáival. Főállítmánya az a (szerinte) „törvény“, hogy az emberi ismeretek fejlődése és gyarapodása két időszakon ment keresztül, u. m. a theologiai és metaphysikai és most jutott a harmadikba, melyet ő „positiv“ álláspontnak nevezett és a melyről az egész rendszer positivismus nevet kapott. Ez a mostani időszak, melynek elve és feladata az ő- és végokok (a cél) vizsgálatától elállani s csupán a világ folyásában a tények egymásután következése (successio) törvényeit fürkészni.

E szerint nem csak Brahma és Jupiter, hanem a héberek

¹⁾ Pét. 5, 8.

Jéhovája s a keresztények Istene is a Theológiával együtt el vannak temetve s csak emlékeik léteznek a cultura czintermében. Nem különben csak emlékezetben élnek az erő és foganat, az eszköz és czél a természetben, az akarat és lélek az emberben, a képzelt erkölcsi jó és rossz a világon — mind megannyi tévedések; elszlottak azok a metaphysika kódéval együtt az érzéki tapasztalás derítő napfénye előtt és megmaradt csupáncsak a „tudományok“ hierarchiája, melynek épület-emeletei: a mathesis, csillagászat, physika, kémia, physiologia és sociologia (társadalom tudománya) mint korunk egyedüli és kirekesztő birtoka.

Ez az a „tudomány“, melyet én a mi tudásunk ellenségének állítottam s a mint ezen felüleges áttekintésből is láthatni, nem hibáztam állításomban.

Úgy-de az eddig-elé még csak a positivisták tana, hát a többieké?

Majd sor kerül azokra is, most előbb megmondom, miért vettem a positivismust kiinduló pontnak.

Mint az irodalom évkönyveiből kitanúlhatjuk, az emberiségben még nem leledzett oly nép, melyről ki lehetne mutatni, hogy mivelődési előfája a maga kebelében gyökerezett, és kikelve is idegen öltványokkal ne gyarapodott volna. A héberek és görögök, az egyptomiaktól és phoeniciusoktól, a latinok a görögöktől kölcsönöztek, Európa s Amerika műveltsége a classikai hagyományokon alapszik. Nem lehet hát rossz neven venni, ha a magyar is ottan-ottan nyugati szomszédaihoz folyamodik tudományos mivelődése gyarapítása végett. De lehet ám hibáztathatni, hogy ha néha nem helyes módon teszi; ha úgy cselekszik, mint a ki ó-szeren vásárolt ruházattal díszleg. Avagy nem ily nevetségesek-é azok, a kik a külföldről oly rendszert hoznak bé és akarnak honosítani, mely ott már lejárja magát? Pedig így vagyunk a positivismussal. Honi philosophusaink egy része reánk akarja tukmálni s egyetlen egy philosophiai Közlönyünk annak van szentelve; holott már maga Comte elállott későbbre, legalább részben az állításaitól, sőt felmondta a barátságot korábbi mestereivel a természettudósokkal. Követői némelyike vele tart ebben is, mint kiviláglik egyikök — Edgers — következőleg hangzó támadásából: „A tudományos alkatnak (Scientifique Synthesis“ — így nevezi a Positiv-rendszert) — összeállítás, a tudománynak a társadalmi és erkölcsi tudomány — az igazi felszentelt tudomány — felsőbbisége alatt összeillő hierarchicus egy egészszé átalakítása és ennek az alkatnak, a szaktudomány, vagyis egymással semmi rendszeres kapcsolatban nem levő, egymásért úgyszólván

nem felelős ügynevezett tudományok különmemü csoportja helyébe állítása a legkiválóbb fontosságu mivelet volt. Éppen ezen helyettesítéssel változtatá meg Comte Á. teljesen a tudomány és vallás közti viszonyokat; mert a szaktudomány, bármiszándékuk is mivelei, irányában okvetetlenül materialistai és atheistai, holott az alkotmányos tudomány (synthetic science = positivismus) minden vonatkozásában mélyen vallásos.¹⁾

Igy harezol a tudomány a tudománynyal és nem méltán kérhetem-é, hogy melyik az igazi? S nem nyujta-é alkalmat a positivismus kérdésem ismétlésére?

De nyujt ám még továbbat is, mert ha az idéztem positivistá látszólag mellettünk van, bezzeg ellenünk a többi s velök a Comte zászlója alatt vitézkedő honfiaink, és állhatatosan megmaradnak abban, hogy theológiának semmi szín alatt s a metaphysikának, mint a kézzel fogható s szemmel látható anyagtól független okoskodásnak korunk tudományos világában nincs helye.

Természet szerint kezét fognak velök a specialisták, a szaktudósok, kik ellen a positivismus eltévedt juha, az imént idézett író, oly hevesen kikél. Hallattatják is hangosan szavokat, miből itt néhány mutatvány:

„A világ atomokból és üregből (üres terjedelemből, Raum) áll: hirdeti Büchner.²⁾

Azon Büchner mondja ezt, a ki philosophusnak — nem metaphysikusnak persze — tartja magát s azt nyilvánítja, hogy „philosophiai magyarázat, ha minden mivelt ember nem bírja felfogni, nem éri meg a nyomdafestéket a melyet reá kentek. A mi

¹⁾ „... the constitution of the Scientific Synthesis, the transformation of science into a one, consistent, fully hierarchical Whole, under the systematic supremacy of sociological and moral science, veritably sacred science, and the substitution of this Synthesis for Specialist science, a heterogenous assemblage of so called sciences, separate sciences, with no systematic link between them, no mutual responsibility so to speak, is the achievement of supreme importance.“ (Edger, Aug. Comte and the middle ages. Pozsony. (1885.) 15. l.) — Másutt ismét tiltakozik azon sz. a psychologia cím hamis alkalmazása ellen: „Some speculators in this sphere (Sociology and Morals), with materialistic tendencies and in view of materialistic ends to employ the word Psychology as the name of the science which treats of individual Human Nature.“ (i. h. 12. l.)

²⁾ Die Welt besteht aus Atomen und dem leeren Raum.

tisztán van gondolva, el lehet tisztán és köntőrfarolás nélkül mondani.⁴⁾

Ha ezt a sinormértéket alkalmazzuk az ő imént idézett állítására, azt kell itélnünk, hogy biz' a nem érdemi a nyomdafestéket. A két eszme közül ugyan is, a melyről szól, egyikről sincs fogalma az általában mivel embernek. Hiszen az üreg (spatium, Raum) mivelta felett a philosophusok közt a legrégebb idő óta minden mai napig foly a vitatkozás és sem a metaphysikusok, sem az empirikusok egymásközt, sem ezek amazokkal szemben megegyezni nem birnak. Hát még az az „atom“? Vajon „tisztában“ áll-e minden „mivel ember“, avvagy fogja-e tudni, hol a kezdő s hol a végző határa a parányiságnak, midőn a határt a nagyító csőnek a tökélyesítése untalan tovább taszítja?

És nem csak amaz állítást, de egész könyvét is éri, saját mérve szerint a gáncs. Mert teli van köntőrfarolásokkal, minek belátására a természettudományban jártas, kritikus és philosophus olvasó kell. Aztán, jóllehet „Erő és Anyag“ a czíme; de sehol sem mondja ki szerzője „tisztán“ mi egyiknek s mi a másiknak a mivelta s azt sem, hogy micsoda viszonyban állanak egymáshoz. Csak annyit vehetni ki belőle, hogy az „erőre csupán nyilatkozataiból lehet következtetni“ és hogy „egy nem nyilatkozó erő nem létez.“ E szerint, — közbeszólva — a chlorazótban (NCl_3), mely egy tollérintésre mindent össze rombol maga körül, nem létez erő, hanem teremtődik azon pillanatban, a melyben „nyilvánul“?

No, de hiszen: „a mit én nem tudok, tudja a fiam Józsi“, az egykori ügyvéd nyilatkozataként. A mit nem mond Büchner, megmondja Moleschott, az „Anyagesere“ hires írója: „Az erő az anyagnak tulajdonsága“ vagy „minősége“, (mert a német szó: Eigenschaft, mind a kettőt teszi), és már ez a bizonytalanság is elég arra, hogy ne tulajdonithassunk szabatos értelmet M. definitiójának. Semmi esetre se lehet kitanulni belőle, létezik-e vagy nem az erő. A Nefelejts virágnak kétségen kívül tulajdonsága a k k szín; de a kék szín létezik, sőt léteznék, ha nem volna is Nefelejts virág a földön, s ha valakinek egy kék tárgyat mutatunk, reá fogja mondani, hogy kék, ha tudja, ha nem tudja, mi az a tárgy magában. A nyúlnak is, vagy a locomotivnak is a gyorsaság oly tulajdonsága,

4) Philosophische Ausführungen, welche nicht, von jedem Gebildeten begriffen werden können, verdienen nach unserer Ansicht nicht die Druckerschwärze, welche man daran gewendet hat. Was klar gedacht ist, kann auch klar und ohne Umschweife gesagt werden.

melyet akkor sem tagadhatunk meg tőlük, midőn nem haladnak. Tehát ez a fogás sem bizonyítja az erőnek nem létezését és „Józsai fiam“ sem tud többet az apjánál.

De biz' a „vejem Csipkés“, u. m. a híres Physiologus Du Bois Raymond sem tud, vagy legalább nem mond sokkal többet eme szavaival: „Az erő, mint a mozgás oka, semmi sem egyéb, mint a személyesítésre való ellentállhatatlan hajlam időtlen szülöttje.“¹⁾ Ez, egy kissé beburkolva azt teszi, hogy midőn valami halad, rendszerint valaki vagy valami huzza vagy taszítja, vagy az előtt megrántotta vagy eldobta. Ettől a mindennapi tapasztalás-szülte képzelettől akkor sem menekülhetünk meg, midőn nem látjuk, mi huzza vagy taszítja, rántotta vagy dobta a haladó testet, (mint a földre eső követ, a delej felé közeledő vésdarábot, stb.); tehát a láthatatlan valamit a haladás okának, s egy bevett, mindenkitől értett szóval erőnek nevezzük. Tegyük, nem megengedve, hogy „személyesítés“, de hát így is miért volna „idétlen“? Ennek a magyarázatával adós maradt Du Bois Raymond. Ámde igazában nem hogy „személyesítés“ volna, hanem éppen az ellenkezője. Mert a tapasztalásban a húzás, taszítás, rántás, dobás háta megett közetlenül, vagy közbenjárólag valami személy, azaz, akarattal felruházott valóság van, holott az erő fogalmában olyanra teljességgel nem gondolunk. Itt hát biz' elvetette a sulykot a tudós physiologus.

Térjünk vissza Büchnerhez. — „Éles, kérlelhetetlen és következetes ő,“ azt írja egy szőrmentiben simogató bírálója, „csupán a tagadásban.“ Lássuk példáit:

„A természet nem ismer sem célzást, sem célokat, sem pedig kívülről vagy fölülről reá erőszakolt valamiféle szellemi vagy anyagi kikötéseket.“ — Mit nekem teremtő? Mit nekem gondviselő? kiáltja a büszke természet: „úr vagyok a magam házában, itt nekem senki sem parancsol!”

Más tagadás — „kissé burkolva“: „A gondolat, a szellem, a lélek éppen nem valami materialis dolgok, maga egyik sem anyag, hanem egységgé forrott szövédéke különféle nemű erőknél, erőkkal vagy tulajdonságokkal felruházott sok anyag összeműködésének eredménye (effectus).“

A szitán nem tudott vagy nem akart átlátni Büchnernek említett irgalmas kritikusa, midőn felkiált: „Hisz' a leghivőbb spiritua-

¹⁾ Die Kraft (insofern sie als Ursache der Bewegung gedacht wird) ist nichts als eine verstecktere Ausgeburt des unwiderstehlichen Hanges zur Personification.

listának sem kell több mint ez, hogy egész alkotmányát felépíthesse reá.“ Igen! ha az a spiritualista nem látna tovább az orránál, s nem venné észre, hogy az ő és a Büchner immaterialitása merőben különböző két dolog. A „lélek nem anyag“ azt mondja mindkettőjük. Igen, de a spiritualista hozzágondolja: „hanem valami egyéb és mindenetre állomány (substantia),“ holott B. szerint az anyagon kívül más állomány nincs, ha hát a lélek nem anyag, nem is állomány; tehát abban az értelemben, a miben a létezését venni szoktuk, nem is létezik. Annyi, mintha azt mondaná, hogy a várnai, kenyérmezei ütközet, Magyarország kormányzása s más események lefolytak, és így és ennyiben léteztek, de Hunyadi János nem létezett. Hiszen már az, hogy B. egy sorba teszi a „gondolat“-ot a l'lelkekkel, igazolja a hasonlatot. Egy szó mint száz, a mi álspiritualistánk csak oly létezését tulajdonít a léleknek, a milyent a zoologia a „macska“-nem (genus), vagy a botanica az „ajkas“ familia fogalmának. Ennek következtében mondja ő, hogy „Flourens,“ a francia boncztanár, a ki kakasok és tyúkok agyvelejét egészben vagy darabonként kiszedte s azutáni magukviseletét szemmel tartotta (observálta), „a lelket vágta ki darabonként a tyúkokból.“

Ily értelemben írta Moleschott is, hogy „venni kell szénenyet, élenyt, könenyt és ammoniakot kellő mértékben és körülmények közt és összevegyíteni kellő fogásokkal s kész az ember testestől, lelkestől.“ Megint másutt: „Az ember: szülők és dajka, hely és idő, levegő és időjárás, hang és fény, élelem és öltözet szövege.“ Ez már igen sok az emlegetett engedékeny bírálónak is, a ki mindazonát félig-meddig védelmébe veszi Vogt Károly nyilatkozatát: „A gondolatok oly viszonyban vannak az agyvelővel, mint a máj az epével, vagy a vizzel a vesével.“ Nem mintha helyeselné, hanem, mivel Du Bois Raymond szerint: „A physiologia nem ismer rangkülönbséget. Neki a vese kiválasztmánya (Secretio) épp' oly méltóságú tárgy, mint a nemesebb szervek működései.“ Ebben csak azt nem értem, hogy ha „nincs rangkülönbség“, miért nevezi az agyvelőt „nemesebb“ szervnek? Hanem az efféle aprólékos ellenmondások nem aggasztják a nagy physiologust, a ki a szellemi működést egészen és merőben az anyagi természet gépies „törvényei“nek rendeli alája. „Ha a gondolatok — írja — az agyvelőnek bár egyetlenegy atomját, egy millimeter milliomod részeire is el bírnák téríteni attól a pályától, melyen a géptan (mechanika) törvényei szerint kell haladnia, az egész „világformu'át“ nem alkalmazhatni többet, sőt értelme sem volna.“ Tehát világ = anarchia, mert csak a gépieség tartja fenn a rendet s a világalkotmányt!!

A nagy szavak elburkolják az író gondolata ferdeségét. Hiszen, ha azt a feltevést igaznak vesszük, csak a következik belőle, hogy a „világformula,” melyet a természettudós urak kirekesztőleg alapítottak, hiányos; a feltevés esetében nem a világ dőlne össze, hanem az ő „formulá”-jok.

Midőn Artois kir. herczeg (későbbben X. Károly) 1814-ben a szövetségesek védelme alatt Párisba bévonult, üdvözlőinek ezt mondá: „Nem változott Franciaországban semmi, csak több van egy francziával!” Éppen így mondhatni: Nem változott semmi a világformulában, az erők egyközénye (Parallelogrammum virium) nagy törvényében, csak több van egy erővel: az akarat erejével, mely előbb a gondolatban nyilvánul s az agyvelő atomjai pályáját nem abban a parásparányi részben, hanem nagyban és észrevehetőleg módosítja.

Ez tény és világos tény. Avvagy hivatkozom-e a számtalan példára, midőn férfiak és asszonyok a legiszonyatosabb kinok közt, melyekkel egyetlen egy szót törekedtek belőlök kicsikarni, testi érzékek, idegek minden hatalma ellenére szájokat annak kimondására nem mozdították, mert nem akarták? Hisz' ezek elbeszélésével nem félórát, hanem napokat tölthetnék el. Több-kevesebb tudásokat feltéve, a természettudósokat szólítom fel, hogy képzelt csalhatatlanságok ábrándjaiból kijózanodva, szerkesztessenek a tények és igazság útmutatását követve, helyesebb „világformulát.”

Sokat mondtam talán? De vajon nem csalhatatlanságok képezelete nevezette velök tudományokat „exact”-nak, azaz oly ép igazságúnak, hogy „mig elmúlik az ég és a föld egy bötü vagy egy pont el nem múlik az ő törvényeikből.” — „A természetéből!” igazítanak. Igen is, a melyeknek egy részét sok vizsgálódással és fáradozással, hosszas és nemzedékekről nemzedékekre hagyományozott tapasztalásból kutattak ki, de más részét ők tukmálták a természetre tökélytelen fürkészeteik s elégtelen kisértményeik nyomán, a mely törvényeknek mai igazságát a holnapi tökélyesebb vizsgálódások halomra dönthetik, mint napról-napra történik. És még nem is elég ez a czím, hanem állitmányaik rendszerét egyedül akarják „tudomány”-nak neveztetni s egy karika-csapással a theológiát és metaphysikát a multak és elenyészettek tartományába számüzni, hogy a történelmet s erkölctant elhallgassam. „Jól is teszi,” hallom, „mert az erkölctant nem bántja a tudomány!” — Számtalan idézetekkel felelhetnék erre az ellenvetésre. De azokat is elhallgatva csak egy kis példát hozok elé, annak bizonyosságaul, hogy a „tudomány” módtalan

tisztelete eltompíthatja az erkölcsi érzést. Az egyik az, hogy az angol parlament az élő állatokon tett bonczolásokat és mérgezéseket korlátozó törvényt hozván, ez akkora felháborodást keltett a természettudósok világában, hogy alig találtak elég rosszaló szót és szitkot ama törvény mellett szavazók gyáva lágyszívűségének becsmérése s azt állították, hogy az irgalmasságra kötelező erkölcsi törvénynek el kell némulni a „tudomány érdekei“ előtt. Bosszúságok kijelentésének egyik legcsekélyebb mozzanata az, hogy a tudomány folyóirataiban az állatkinzás ellenzőit állandólag *bestiarianusok*nak nevezik.

Azonban mégis sejtven, hogy „kutya van a kertben,“ azzal mentegetődznek, hogy hisz' az állatok csak automatok vagy életet hazudó gépek. Azaz, agyvelőjük, idegeik s más szerveik szintűgy működnek mint az emberekéi, a kültermészet éppen úgy hat azokra a mit az emberben „érzékeny“-nek hírnak, mint nálunk, de ők mindazt nem érzik, s a ló, ha vinnyog, mikor megnyilazzák, épp' oly öntudatlanul teszi, mint a szekér kereke mikor csikorog. A jámborok nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni, hogy az öntudatról közvetlen ismerete (tudalma) mindenkinek csak magának van, és mindazok a jelek, melyeknél fogva ő az öntudat létezését embertársainál felteszi, az állatoknál az egy beszéden kívül mind megvan a szerint a süketnémáról is, a kinél a beszéd hiányzik, állíthatnák azt, hogy nincs öntudata, tehát érzelme sincs. A mely vivisectionista (eleven állat bonczoló) nem így okoskodik, az a hasznára hivatkozik működésének s egyikök azt nyilvánítá, hogy „minden kutya, a melyet a kinzópadtól elvonnak tíz ember életébe kerülhet. T. i. a bonczolással oly fogásokat s a mérgezéssel oly szereket találhatni ki, melyek bizonyos bajokban emberéletet menthetnének meg. Hogy az ily lehetségek feltevései az embertelenséget mennyire igazolják, eldöntését t. h. ítéletére hagyom. Szerintem csak azt a maximát igazolnák, a mely a mi tudományunk szerint az erkölcstan codexében nem foglalhat helyet: *Finis sanctificat media*. (A cél szentté teszi az eszközt). De hátha ezt a maximát alkalmazva egy orvos — úgy szólva — jelentéktelen emberen oly műtétet kísértene meg, melynek veszélyéről meg van győződve, vagy oly szert adna bé, a mely nagy valószínűséggel halálos, abban a reményben, hogy ha sikerül, majd egy fontos állásu ember életét mentheti meg, vajon megmentené-e jó célja őtet, az orvost, az akasztófától? Már pedig ilyenre van példa, s onnan származott az a közmondás: *Fiat experimentum in corpore vili*“ (Hitvány testen szabad pró-

bát tenni). Az állatkinzástól az emberkinzásig csak egy lépés, mint — Napoleonként — „a magasztosságtól a nevetségesig.“

Még eddig arra az akár állításra, akár kétségre, hogy „az erkölcsant vagy erkölcsöt nem bántja a tudomány,“ egyenesen nem feleltem, hanem most már reá térek arra is. Hogy a természeti tudományok írói, mint ilyek, az erkölcsiséget világosan és egyenesen megtámadnák, arra nincs adatom, ha Huxley nyilatkozatát, mely szerint ő, a ki a majom szülői szeretetét egy emberi anyától megkülönböztetni nem bírja, ide vonni vagy magyarázni nem akarjuk; de kettőt bizvást állíthatok. Egy az, hogy azok az anyagászok (materialisták), a kik inkább vagy kevésbé világosan kimondták, hogy a jó és rossz között erkölcsi ellentét nincs, érveiket a természettudományi művekből kölcsönözték. Jusson csak eszünkbe Du Bois Raymond idézett mondata. Ha a gondolatnak nincs hatása a cselekvésre, ha az ember cselekedetei érzéki bényomásainak, hajlamainak, indulatainak, azaz vére, izmai, idegei működéseinek eredménye; ha mi- és minővoltagek gépies, változhatatlan, ellene állhatatlan törvények határozzák el, lehet-e csak szó is önkéntességről, ellentállásról, szabad akaratról? Erős szél lefú egy cserepet: mit tehet róla? A nehézség törvényénél fogva esnie kell és az esés sem nem jó sem nem rossz. A történet egy fejet visz az esés vonalába, s ha a cserep egy tolvajt zuzza be, jó az esés, ha egy ártatlan gyermekét vagy becsületes emberét, úgy rossz. De a cserepet se nem dicsérhetni, se nem kárhoztathatni. És ez a nézet nem marad az elmélet terén, hanem reá illetőleg a „tudományra“ hivatkoznak a társadalom teste ártalmas kiütései, a gonosztevők is. És ez, t. i. hogy a tudomány hamis tanai, ámbár magukban sokszor ártatlanoknak látszanak, vétkekre adnak okot, alkalmat s ürügyet, mentséget — a második állításom. Adnak biz' azok szaporítólag (positive) és apasztólag (negative). Nem egy könyv állítja, hogy a „gonosztevők legnagyobb része örült,“ a mi felmenti őket a felelősség terhe alól. De sokkal számosabbak az oly vádlottak, kik, azt tudva, örültséget színlenek tetteik palástolására. Látszólag elég ártatlan a Darwin-féle „küzdelem a létért vagy lét felett,“ és ime! La biez felsőbb tudományok hallgatója Párisban, azzal akart kimenekülni a büntetés alól. Kifejtette elméletét az esküdszék előtt. „Előtte, mint jeles és szorgalmas tanuló előtt fényes, szerencsés és még az emberiségre nézve is igen hasznos lét mutatkozott. Magas célja elérésének csak egy akadályja vala: nem volt pénze hozzá. Hogy megszerezze, megölt egy gyümölcsárús kofát és zsebrerakta megtakarított vagyonkáját. Mi haszna le-

hetett a dolgok általános rendének egy kofa életében, a kit az árucarnokban kaphatott hülés egy hó mulva talán eltett volna láb alól? Élte vagy veszte jöhet-e hasonlatba azokkal az előnyökkel, melyek a leendő dr. Labiez orvos, egyetemi tanárnak, — a ki meglehet hogy a tudóvész biztos gyógyításának módját lelta volna — létéhez kapcsolódtak? Okoskodása nem győzte meg az esküdteket s Labiez uram nyakbitó alá került.

Még egy adat. Korunkban a tudomány egy újabb mentséget nyújt a gonosztevőnek. Igaz, nem igaz, de azt állítják és szava bévelhető tanukkal bizonyítják, hogy delejes álomban, melyet ma hypnotismusként neveznek, az alvónak akármi cselekvényt sugallhat mestere, a mit amannak bizonyos időben, azon vagy hasonló állapotban okvetlenül és ellentállhatlanul végre kell hajtania, legyen az akár valami közönyös, akár borzasztó tett. Nem egy példa vala reá napjainkban; hogy ügyvédek ezt a lehetőséget vették fel, bűnös clienseik megmentése végett. „Az embert“ — egy francia íróként — „aggasztja az a gondolat, hogy mi nem történhetik egy sugallott vagy hystericus hazugság nyavalyájában sinlő tanu vallomása következtében! A mint a tudomány halad, abban az arányban csökken a lelkiismeret és az emberi szabadakarat bizonyos volta; úgy látszik, hogy csak ezért kapott annyi értelmet és észlángot (genie) az ember, hogy átlássa, hogy mindennemű végzetességek (fatalitas = kénytelenség) rabszolgája; és a tudomány olyan, mint egy éjjel gyújtott szövetnek, mely egy darab helyet megvilágít gyengén, de másutt mindenütt annál sűrűbbé s átjárhatatlanabbá teszi a homályt.“

Negatív befolyása az ártalmas tudománynak abban áll, hogy a vallást feleslegessé tenni, vagy éppen kiküszöbölni törekszik. Egyik érve nevezetesen az, hogy az erkölcsiség és vallás közti szoros, sőt lényeges kapcsolatot tagadja. „Egy vallás sincs, a melynek minden parancsolata az erkölcsiségre vonatkoznék, sőt van olyan, melynek legkisebb köze sincs a morallal.“ Ezért lehet egy vagy más vallást hibáztatni; de mivel nagyobb részöknek s köztük a legelterjedtebb háromnak csakugyan vannak erkölcsi rendelkezései, kell-e ezeket is, és általában a vallás eszméjét megsemmisíteni akarni? Továbbá: „nem minden vallásos ember jó ember, ellenben nem egy atheista igen derék ember volt.“ Igaz, de az is, hogy volt olyan kőkori egyén, a ki a kova késével ügyes szerszámot faragott; ellenben számtalan ember van, a ki a legfinomabb aczélból készült gyaluval sem birna egy deszkát kigyalulni; hát eldobjuk-e azért az aczélat? — Végre azt is sürgeti a tudomány, hogy a vallásos meggyőződés elégtelen, vagy

éppen tehetetlen a gonosz indulatok megzabolázására.“ Erre azt mondom, hogy átalánosságában a történelemmel és a tapasztalással ellenkező állítás; de ha teméntelenszer meg is van a tehetetlenség, vajon a kést átaljában nélkülözendőknek ítéljük-e azért, hogy némely kés rosszul vág, némely pedig éppen nem vág?

Hogy az én érveim jól vagy rosszul vágnak é, nem magam ítélem meg; csak annyit mondhatok, hogy tőlem telhetőleg törekedtem kimutatni a divatos és egyetlenegy „tudomány“ árnyékoldalait, majd lesz neki gondja reklámaival hirdetni a fényeseket. Ha nem már most megkísértem szembeállítani velök saját nézeteimet melyekre t. hallgatóim figyelmét különösen kikérem. Mert a következő pontokon fordul meg a dolog, hogy meg lehessen felelni a legelől kitűzött kérdésre.

1. Érzékeink, az érzéki benyomások által soha és teljességgel nem adhatnak bizonyosságot a felől, hogy valami van vagy létezik, minden az érzéki világban lehet illusio. Csak egy van a mi külön-külön mindenikünknek bizonyos hogy van és létezik, az, a mit észnek neveznek, a minnek semmi által nem eszközlött, közvetlen tudalmát „öntudatnak“ (conscientia, Selbstbewusstsein) nevezzük. Ez mindenkire nézve a legtagadhatatlanabb igazság, s a melyet senki se is tagad.

2. Tudalmunk van másodizben érzelmekről, (édesség, fájdalom) érzéki benyomásokról, (látás, tapintás), képzetekről, melyek az öntudat nélkül soha sem léteznek és untalan változnak, cserélődnek, holott az öntudat állandó, örökké azon az, és benne áll és fekszik az azonosság (identitás) eszméje, melynek más példája mindenkire külön-külön, egyénenkint nézve, az egész universumban nincs, és a melyet másoknak csak átvitelképp tulajdonítunk.

3. Az öntudat, a közvetlen tudalom, tárgya egyedül az én, az általa eszközlött tudalomé nemlegesen kifejezve tehát a nem én, melyet igenlegesen nevezünk röviden egyébnek (Ander Ding, Ding an sich), melyet csak énünkkel való érintkezéséből ismerünk. Ez az érintkezés, nemkülönben közvetlen tudalom; de hogy magában mi az az egyéb, nem tudjuk, nem ismerjük, mert csak öntudatunk által néálán módosított színezetben jelen meg előttünk. Elég az, hogy minden a mi nem én, tehát saját testünk is egész szervezetével: egyéb.

4. Az egyéb-el kétféle viszonya van az énnel, u. m. ismereti és hatási. Az érzelmeknek és érzéki benyomásoknak az ál-

landó ész mellett magunkban tapasztalt változásai adják az elsőt; annak a tudalma pedig, hogy énünk az egyébben változásokat okozhat, a másodikat. Mind a két viszonyt magában foglalja az öntudat, melyet az első viszonyában értelemnek, a másodikban akaratnak nevezünk. Az öntudatot, mint valódi vagy levőt és e szerint állományt (substantia) léleknek nevezük. Ennélfogva helyesen mondjuk: „az én testem“, de merőben hibásan „az én lelkem“; mert hiszen öntudat, én, lélek azon egy állomány nevei. De igen is lehet mondani „az én értelmem, az én akaratom,“ mivel egyik, mint a másik, az én működései.

5. Értelmem arról győz meg, hogy én nem egyedül vagyok, hanem vannak más lények is, melyek maguknak nemkülönbön én-ek. Az egyébbhez viselkedő viszonyoknak ugyanis vannak külső jelei, melyeknek több kevesebb hasonlatosságából következtetünk más öntudatos lényeket. A hasonlatosság ember és ember közt levén a legteljesebb, embertársait kiki magával egyrangú éneknek kell hogy ítélje. Az állatok öntudatosságát is el kell ismernünk, mivel a szervezeti hasonlatosságból a tökélyesb állatoknál csak az egybeszéd hiányzik. Hogy hol szűnjék meg az öntudat feltehetősege, éppen úgy nem határozhatjuk el, mint azt, hogy hol szűnik meg az állatélet és kezdődik a növényélet. De az azonoságna késs az állománynak az öntudatból merített fogalmait már azon a határon is visszük s minden érzékelhető egyébre kiterjesztjük.

6. Hasonlóképp kiterjesztjük az akarat és hatása fogalmát is minden egyébre és erőnek, és az öntudat határán túl csakis erőnek nevezük. Ez hát nem feltevés, hanem magunkban bensőleg tapasztalt állomány.

7. Hatást ellenhatás nélkül nem gondolhatni. Minthogy hát az énnak akaratja van, az egyébbnek ellenhatást kell szintoly lényegesen tulajdonitnunk. Ennek az ellenhatásnak is erő nevet adhatunk. Kölcsönös hatásuk tehát küzdelem, s ennek eredménye cselekvés. De meg kell különböztetnünk azokat a cselekvényeket, melyek a természetbeli erő és erő közti küzdelem eredményei és azokat, a melyek az akarat és erő köztiéi. Az utóbbiak erkölcsi cselekvények, valamint az akarat erkölcsi erő.

8. Az akarat egy, és az erő (a testi hajlamok, érzelmek, indulatok, szenvedélyek) sok. Ama küzdelemben tehát az akarral a vele egy pontra irányult erők resultansa áll szemben. A végeredmény vagy semmi, vagy valamelyik fél győzelme. Ettől függ a cselekvény erkölcsi különböző jelleme.

9. A küzdelem az akarat részéről nemcsak erény (virtus, Tugend), hanem éppen maga az erény, melynek ez egyedül a valódi és szabatos értelmezése és annak marad, akármi legyen a végeredmény. De ha ez cselekvény, az akarat győzedelme esetében az a cselekvény erkölcsileg jó, az erők diadalában rossz. Mindezeknél fogva azt is kimondhatni, hogy az akarat természete szerint jó! Akármit mondjon Schopenhauer!

10. Sokszor nem is kezdi meg a küzdelmet az akarat, hanem hagyja működni vagy az erők valamelyikét, vagy többek resultansát. De ezt nem szeszélyből teszi, hanem az értelem sugallatára, a mely a világrendet veszi tekintetbe s ha amaz egy oldalról (az erőkéről) eredendő cselekvény azzal egyezik, vagy legalább nem ellenkezik vele, tétlenségre inti az akaratot. Aztán tekintetbe veszi más énnnek akaratát is. A jónak a jó ellen nem kell küzdeni. Egyik énn a másikkal kölcsönös tiszteletben tartják egymás akaratát. Az akaratok kiegyezése alkotja a társadalmat, melyben megint saját erők keletkeznek.

11. Az akarat oly erő, mely maga magát fokozni bírja, mint az eleven erő, a melyet jelenben erélynek neveznek; de petyhüdt és alább is fokozódható is lehet az akarat. Tehát biz annak olykor segítségére kell menni. A segítséget nyújtják: elsőben a társadalom erejei: a törvények; másodsor a vallás erkölcsi parancsai, harmadszor a lelkek közti rokonság (sympathia).

12. A testi rokonság a vér folytonosságán, a lelki pedig magának a lélekállománynak azonosságán alapszik. Úgy tekinthetjük a külön lelkeket, mint a melyeket, bár mindnyájan az általános és egyetemes lélekállomány részei, a testekbe ruházkodás különítette el és adta nekik az egyéniségeiket. Csakis ebből magyarázhatni ki nemcsak az imént említett rokonszenvet, hanem a lelkek közti szellemi közlekedés tényeit, melyeket a physiologia materialistai tanai nem bírnak megvilágosítani.

Amaz általános és egyetemes lélekállomány eszméje meg van minden vallásban, mely a fétisizmus és a polytheismus burkaiból kibontakozott és azt az állományt „Isten“ nek nevezte: a buddhizmusban, a kereszténységben és a mahomedanizmusban. Sőt meg van philosophiai rendszerekben is, a hol pantheismus név alatt méltatlanul hozták rossz hirbe. Mert ha az Isten mindentudósága, mindenhatósága és mindenütt jelenvalósága tana nem pantheismus, keressenek más szót a kifejezésére.

Amaz eszme fejezi ki az Istenség viszonyát is az emberiséghez

és azt mondá ki az ember Jézus Krisztus is ime szavaiban: „Én és Atya egy vagyunk“. (Ján. Ev. 10, 30.)

Minden felsorolt pontok vagy egyikét, vagy másikat, vagy többek csoportját is fellelhetni minden philosophiai rendszerben, Thales-től fogva Schopenhauerig; de nem belőlük szedtem és válogattam ki (eclecticismus), hanem így összeállítva és enyvezve magaméinak vallom s megfontolásuk után megítélhetik hallgatóim, hogy a világ tudományával ugy, a mint ismertettem, összevetve:

Melyik az igazi tudomány?

DR. BRASSAI SÁMUEL.

A BIBLIAI CSODÁK TÁRGYALÁSA A VALLÁSOS OKTATÁSBAN.

A bibliát a vallásos oktatásnál nélkülözni nem lehet. Az a vallás codexe. A vallásos oktatás anyagát legnagyobb részben tényleg a biblia is szolgáltatja. Nem is ez itt a kérdés, hanem hogy hogyan kell a bibliából vett anyagot a vallásos oktatásban kezelni? A tapasztalat azt mutatja, hogy a vallásos oktatásnak nincs meg az az eredménye, mely az életre is kihasson. Az iskolát végzett ifjak kevés vallásos meggyőződést visznek ki magukkal, melyre pedig a jelenkor mozgalmas életében oly nagy szükségük lenne. Ezért az újabb, meg újabb kísérletek arra nézve, hogy a vallásos oktatásnak eredményesebb módja találtassék meg. Az orthodox felfogás szerinti tanítás, mely a biblia elbeszéléseit szó szerint veszi, nem bizonyult kielégítőnek; de másfelől az se lenne helyes eljárás, ha a szabadelvűség ujitó munkájában szélsőségbe ragadtatva, a vallásos oktatásból a csodás elbeszéléseket egészen kiküszöbölné, vagy pedig ez elbeszélésekről a költészet himporát letörülné; mert ezzel nemcsak eme gyönyörű legendák szépségei foszlanának szét, hanem az alattuk rejlő vallásos igazságok közlése is hátrányt szenvedne.

Hogyan kell hát a bibliai csodás elbeszéléseket tárgyalni, hogy a vallásos oktatás egészséges vallásos világnézet s következőleg erős vallásos meggyőződés alakulását segítse elé? — ez oly kérdés, mely méltán foglalkoztathatja a figyelmet.

A biblia tartalmával szemben háromféle egymást fokozatosan követő nézetmód létezik; az első: a naiv-művészi; a második: a vallásos-érzelmi; a harmadik: a kritikai-értelmi. Vagy, hogy úgy mondjuk: a gyermeki, női és a férfini felfogásmód. Ebből az következik, hogy a vallásos oktatásban a biblia csodás elbeszéléseinek paedagogiai tárgyalására nézve is a gyermekek és ifjak kora és miveltségi állapota szerint több fokozat különböztetendő meg.*)

*) Ide vonatkozólag, valamint a következőkre, l. die Behandlung der biblischen Wunder im Religionsunterricht von Wilhelm Brückner. Prot. Kirchenzeitung 1887. 750—759. 1.

Az első fokon, mely az első isk. évtől a hatodikig terjed, a bibliai történeteket, akár van bennük csodás mozzanat, akár nincs, úgy a hogy vannak, teljes őszinteséggel, a gyermekek naiv felfogásának megfelelőleg kell elbeszélni. A gyermekek természetét ismernők félre, hogyha ezeket a történeteket, mert csodás mozzanatok vannak bennük, tőlük el vonni akarnók. Abban a naiv őszinteségben, a hogy e történeteket az emberiség virágkorában a keleti képzelet megteremtette, a gyermekek is könnyen felfogják azokat, levén az ő gondolkozásuknak virágkorában. Nekik lehet és kell is ez elbeszélésekben azt az örömet érezni, mint a regés dolgokban, melyeket más oldalról hallanak. A gyermeki képzeletnek szüksége van táplálékra, és erre nézve a bibliai történetek vallási és erkölcsi tartalmuknál fogva sokkal alkalmasabbak, mint minden egyéb, a mit ők képzelniük kielégítésére olvashatnak vagy hallhatnak. S a mint a bibliai történetekről a leg-sajátabb értelemben el lehet mondani, hogy azokban a költészet varázsa veszi körül az igazságot, csakis természetes, hogy a gyermek az igazságnak és költészetnek e történetekben találtató benső összeköttetésén nem ütközik meg.

S a mig bennük felébredne a szükségérzete annak, hogy emez elbeszélések történelmi igazsága után kérdezősködjének, figyelmüket inkább arra kell irányozni, hogy megtalálják a vallási és erkölcsi tartalmat, mely ez elbeszélésekben van. Istennek mindenhatóságát és bölcseségét, igazságosságát és szentségét, kegyelmét és könyörületességét kell azokból megismertetni. Az evangéliumi történetek a Jézus képét a maga gazdag változatosságában állítják elénk, és azok a legjobb eszköz arra nézve, hogy a gyermek szive a Jézus iránt felmelegüljön. A mit a gyermeknek Ábrahámról és Józsefről, Mózesről és Sámuelről, Saulról és Dávidról lehet elbeszélni, annak benne a jó, az Istennek tetsző, az isteni iránti érzéket kell hogy felkeltse és megerősítse. És e célra az elbeszélendő történeteket természetesen mindig meg kell választani.

Azonban a naiv természetében van, hogy azt mesterségesen fentartani és erőszakolni nem lehet. A mint a gyermek szellemi fejlődése előhalad, lassankint és fokozódó erővel fölmerülnek benne ama kérdések, melyekkel az egyes elbeszélések történelmi jellege után tudakozódik. És itt már a tanítónak nagyon kell ügyelnie, nehogy a tanítvány lelkében rázkodás idéztessék elő. A kérdésektől visszatartani nem szabad, hanem paedagogiai tapintattal, okossággal kell a gyermek lelkében támadt kritikai szükségletet kielégíteni.

Hogy a vallástanító e nehéz feladatot megoldhassa, erre nézve

két föltétel szükséges, az egyik theologiai, a másik paedagogiai. Az első tájékoztatja őt a cél felől, a melyet elérnie, a másik pedig az út felől, a melyet követnie kell, hogy a cél elérése. Az első feltétel saját tudományos készsége, hogy tiszta nézetet tudjon alkotni a régi világ vallásos életében találtató csoda természetéről és jelentőségéről, főképpen pedig a bibliai csodák mivoltáról; mert csakis így tudhatja tanítványait oly meggyőződésre vezetni, melyet életük későbbi szakában is megtarthatnak, így kezelheti biztosan az egyes történeteket is a vallásos oktatás céljára.

E theologiai feltételhez kiegészítésül a paedagogiainak kell járulni, mely abban áll, hogy a tanító tartsa folyton szem előtt a tanítvány szellemi fejlődése fokozatait, úgy, hogy csak a jelentkező szükséglet szerint világosítson, magyarázzon. A mennyire nem tanácsos a tanítványokat, ha egyszer bennök a kritikai gondolkozás felébredt, a csodákra nézve bizonytalanságban hagyni, másfelől az is világos, hogy bölcseséggel és megfontolással kell a tanítónak eljárnia.

Annyi bizonyos, hogy az ébredező kritikai gondolkozást a bibliai csodák valóságát illetőleg nem kell a tanítónak megelőzni, s ilyes kérdésekkel: „hogyan lehetséges az? hogyan lehet azt gondolni? hogyan történhetik az?” nem kell a tanítványt minden előkészület nélkül meglepni és zavarba hozni. Leghelyesebb, hogyha a tanító, a mikor a kellő ideje megérkezik, a biblia kifejezéseinek, elbeszéléseinek és csodáknak költői mivoltára, költői szépségére mutat. Mert hogyha sikerül a tanítványokkal valamely zsoltár vagy történet szépségét éreztetni, ezáltal azt érheti el, hogy a kritikai kérdés, bármily jogosult legyen is, a maga csupán értelmi oldalával háttérbe szorul és egy más magasabb nézőpont nyílik meg. A tanítvány lelkében aztán a nélkül, hogy szavakba tudná foglalni, ki-fejldik az igazság és valóság közti különbség, látni fogja, hogy valami lehet magasabb értelemben igaz, a nélkül, hogy azt, mint meztelen valóságot, mint valóságos tényt kellene érteni. Így költői, s úgy is kell felfogatni, midőn a biblia Isten kezéről, lábai zámolyáról, égi trónjáról beszél, midőn Istent a szelek szárnyain utaztatja, midőn az ő botjáról és vesszőjéről beszél, melyek a kegyes embert megvigasztalhatják. Mily gazdag anyagot nyújt e tekintetben a zsoltárok és a próféták költői nyelve! Az előadás költői formájaként lehet felmutatni azt is, midőn a biblia magát Istent beszélteti s midőn a próféták, mint Istennek élő szózatai, Isten nevében beszélnek. Hogyha a tanítványok megszokják azt, hogy a bibliának

költői szemlélet és előadás módjára figyelemmel legyenek, akkor aztán az angyalok megjelenésén Jézus születése és feltámadása történetében, az égi karok énekén Bethlehem mezői felett, Jézusnak a hegyen való megdicsőülése fényességén, s Istennek beszédén Jézus megkeresztelésénél nem fognak megütközni, hanem azokat, mint olyanokat, mint költői képeket és hasonlatokat fogják fel.

Ezzel a bibliai csodák kezelésében a második fokhoz érkeztünk, melyen a tanítónak azt kell már most hogy tanítványainak megmutassa, hogy e csodás elbeszélések legtöbbszörében az igazság magva rejlik. Engedje tanítványainak, hogy eme, vagy ama csodás történetben, mint egy talányban az igazságot ők maguk találják meg. Tegye őket figyelmessé némely csodás történetek jelképes természetére: Mondja meg határozottan, hogy némely csodás történetek az elbeszélőtől, az evangelistától szándékosan vannak jelképesen írva, s nekünk feladatunk a jelképet, mint olyant keresni és megérteni. Ezáltal a tanító az igazság érdekében cselekszik s a vallásos oktatás sikerére.

A magasabb fok a vallásos oktatásra nézve a gyermeknek a 13-ik évébe lépésénél kezdődik, vagyis az ismétlők első osztályában s a gymnasium harmadik osztályában. S itt van helye a bibliába való bevezetésnek, a biblia egyes könyvei megismertetésének, a mi mellett maga a biblia is használatba jön. Természetesen sokkal jobb volna, ha az iskola használatára egy külön kivonat készítették a bibliából.

A Mózes első könyve első részében foglalt világteremtés története mindjárt három fontos kérdésre ad alkalmat. „Minő czélből van a bibliában elbeszélve a világteremtés? minő czélből van írva, hogy Isten a világot hat nap alatt teremtette s a hetediken megnyugodott? minő czélből van elbeszélve az ember teremtése?” Az első kérdés Isten mindenhatóságára utal; a második a szombat megszentelésére; a harmadik az ember méltóságára. Ez eszmék sok anyagot szolgáltatnak a tanítványnak, melyek neki azt fogják mutatni, hogy a vallásos oktatásnak magasabb fokára jutott.

Az első, a mivel a biblia minket megismertet a mindenható Isten. Ő az, a ki mindent teremtett. Ez eszmét tartalma és terjedelme szerint ki kell aknázni. Nem szabad megjegyzés nélkül hagyni, hogy ez a mindenható Isten a tulajdonképpeni tartalma, magva és központja az egész bibliának, hogy az egész biblia róla tesz tanúságot, róla beszél. A mint Isten az alanya a biblia első mondatának, ő az alanya alapjában az egész bibliának is. Itt alkalmazhatni eme

parancsolatokat: „Ne legyenek te néked én előttem idegen isteneid — Ne csinálj te magadnak faragott képet stb. s azokat se ne imádjad, se ne tiszteljed — Istennek nevét hiába fel ne vegyed.“

A teremtés hat napi munkája a negyedik parancsolatra vezet: „Megemlékezzél a szombatnapról!“ A kettő közti szoros összeköttetés már magukból a szavakból is kitűnik. Egyszerűen tehát azt kell mondani, hogy a teremtésről való elbeszélés a szombat megszentelésére céloz. Így aztán a gyermeknek eszébe sem jut, hogy a hat napi munkát, mint csodát gondolja: A történetben a tanítási célzt kell nézni, azt, hogy az embernek is hat napot dolgozni kell, a hetedikén pedig megnyugodni s az ő igaz nyugalját Isten tiszteletében kell keresnie.

Itt az eszme, hogy az embert az Isten a természet urává tette, hogy ő Isten képmása. Ez rendkívül termékeny eszme a vallásos oktatás számára. Hogyha az ember Isten képmása, akkor mi beszélhetünk az Isten és ember közötti hasonlóságról. Ez a hasonlóság abban áll, hogy az Isten lélek és az ember is lélek. (Utalván Ján. 4, 24.) Mindkettő szellemi lény s így egymással beszélhetnek. Ha az ember beszél Istenhez, imádkozik. Ha az Isten az emberhez, kinyilatkoztatja magát neki. Az Isten minden emberhez beszél a lelkiismeret által. Ennek az egyszerű vallásbölcseleti alapnak mindenestre meg van az az előnye, hogy a 13 éves gyermek is érti, és azt is mondhatjuk, hogy ez a vallásbölcseleti alap elég jó arra, hogy az egész életen át megtartassék. Legegyszerűbb megbizonyítás: hogy a vallás és kijelentés az ember lényéhez, szellemi életéhez tartoznak, hogy Isten és ember egymásra vannak utalva, hogy az ember imádkozik Istenhez, mivel Isten neki lelkiismeretében beszél.

És a mit napjainkban nem szabad feledni, azzal az is van mondván, hogy a szellemi élet az embert az emberhez fűzi. Azt is hozzá kell továbbá tennünk, hogy a szerint, mint az ember a lelkiismeretében levő isteni szöveget meghallgatja vagy nem hallgatja, határozódik el erkölcsi becse; vagyis rá kell mutatni a lelkiismeretesség és a lelkiismeretlenség közti ellentétre. Az a kérdés, hogy az ember hogyan teheti azt, hogy Isten szavára ne hallgasson, a bűnesetre vezet át. Itt is fel kell tenni a kérdést: „Minő célból beszél el a biblia a bűnesetet?“ És a feleletben nem azt kell magyarázni, hogy miként jött a bűn a világra, hanem, hogy a bűneset azt ismerteti meg, hogy mi legyen a bűn. Az első pár ember bűnesete arról nyújt világos képet, hogy a bűn hogy jön létre most is minden emberi szivben. Kétkedés, kevélység, testi gyönyör, engedetlenség — ezek

utján jön létre minden, a mit bűnnek nevezhetni, kísérve mindig a hazugságtól, mely a bűn fája körül, mint kuszó növény fonódik; és a bűneset története a maga távolabbi jelképes jelentésében azt mutatja, hogy az ember a bűn által hogy jön a véték érzetére, és hogy von magára szükségképpen büntetést.

Ily eljárás, a biblia első lapjainak ilyszerű tárgyalása mellett nem csak sokat lehet tanulni, hanem természetes és érthető módon elmaradnak az ily kérdések: „de hát miként tudhat meg az ember valamit a világ teremtéséről? ki hallotta Istent beszélni? mint jelent meg Isten az Édenkertben testileg? hogy lehetséges, hogy a kigyó beszéljen?” A csoda mellékes mozzanattá lesz. Csakis a formát szolgáltatja a tárgyhoz. Ha a tanítvány megtanulja a biblia olvasásánál eme kérdéseket feltenni: „mi a jelentése? minő czélből van írva?” Magától rájön arra a gondolatra, hogy a csoda csak az elbeszélés formája s azon megütközni nem fog.

A jelvényes a bibliában sokkal nagyobb tért foglal el, mint az ember vélné. S a vallástanítónak ezt ki kell használni s tanítványai érdeklődésének a gazdag tartalmat föl kell tárnia és ahhoz közelebb hoznia. Hogyha Mózes elhivatásáról szóló elbeszélésben ezeket a szavakat olvassuk: „Ne jöjj ide közel, old le a te sarudat lábaidról, mert a föld, melyen állsz, szent föld,“ — e szavaknak czélja figyelmessé tenni az olvasót is annak ajelentőségére a mi következik, arra t. i. hogy most Jahveh neve a maga nagyságában, a maga titokteljes tartalmában jelentetik ki. Az elbeszélésben azt is meg kell mondani, hogy Mózes az, ki Izrael népének az Isten-hitet, a Jahveh névben összefoglalva adta. A vallásos oktatásban e történetnél szabad és kell is ily kérdéseket feltenni: „Mi e történetnek tulajdonképpeni jelentése az egészszel kapcsolatban?” Abban kell Jahveh nevének kijelentetni, és itt aztán kifejthetni az ó-szövetségi Isten-hitet, a mint az az egész bibliának alapját alkotja: az időn és téren felülemelkedő, az örökkévaló és változhatatlan, a mindenütt jelenvaló és mindenttudó, a mindenható, szent és igazságos, kegyelmes és könyörületes Isten. Az égő csipkebokor aztán mint e fenséges gondolat érzékelhető kerete fog feltűnni.

Maga a biblia a legjobb eljárást ajánlja azokra a nehézségekre, melyekről itt szó van. Nézzük csak Mózes 5-ik könyve 18 r. 18 ik versét: „Profétát támasztok nekik az ő attyokfiai közül mint tégedet, és az én ígémet adom annak szájába, és megmond nekik mindenedet, a melyeket parancsolandok néki.“ E szavakban szépen és világosan van az igaz és valódi próféta képe odaállítva. E szerint a

próféták emberek voltak, Mózes is közülök egy, a kiket Isten támasztott, a kikhez és a kik által Isten beszélt, azaz — és ezt a 14 éves gyermek megérti — a kik életükben Istentől voltak áthatva. Következésképp az Isten kijelentése nem abban áll, hogy ő a bibliai íróknak az ő hozzájárulásuk nélkül tollba mondotta a bibliát. Ezzel az ihletés csodája mellőztetik. Ahhoz, mi a kijelentésről már általában mondatott, t. i. hogy Isten minden embernek kijelenti magát a lelkiismeretben, még hozzá kell tenni, hogy ez a kijelentés a próféták szellemi életében magasabb fokú volt. Az Isten hozzájuk az ő lelkük mélységeiben beszélt, és így fel voltak jogosítva a néphez Isten nevében és megbizásából beszélni. — Van isteni kijelentés a lélekben, de nincs csodálatosan ihletett írás. Ezt a 14 éves gyermekkel jól meg lehet értetni, s ezáltal megóvni az ihletés tan tévhitétől, mely a bibliai csodákat nekünk érthetetlen világitásban tünteti fel és sok emberben az egész biblia iránt ellenszenvet támaszt.

Az új-szövetségben Jézus Krisztus az isteni kijelentés teljessége és ez eszme a Zsidókhöz írt levél 1 r. 1. versében a fennebbi felfogással teljesen egyező, remek szavakban van kifejezve: „Minekutánna az Isten sok rendben és sokképpen szólott volna régen az Atyáknak a próféták által: ez utolsó időkben szólott nekünk az ő Fija által.“

A gymnasiumi vallásos oktatásban az ó-szövetség ismertetésénél még vissza kell térni különösen a kijelentés és ihletés közti különbségre. A kijelentés fogalma a prófétáknál tárgyalandó, az ihletés pedig az ó-szövetségi kanon elállásánál, melyet a zsidók törvényre, prófétákra és szentiratokra osztottak, s föl kell tüntetni, hogy az írás ihletése tana a zsidóktól jött át a keresztény egyházba.

Az új-szövetségben a csodák az által szorítottak háttérbe, hogy a keresztény üdv-igazságok Jézus Krisztus személyében, evangéliumában, szellemében s életében és azokban az isteni erőknél kerestetnek, melyek belőle kiszármaztak. Itt az a nagy nehézség fordul elé, hogy a legtöbb kathekizmus a Jézus tanát az apostoli hitforma szerint tárgyalja. E hitformában a legnagyobb súly van fektetve a csodákra. És ez valóban akadály. Az apostoli hitforma mind elállásánál, mind tartalmánál fogva katolikus hitvallás és nem alkalmas — legalább abban a formában, a mint van — arra, hogy a protestánsok vallásos oktatása alapjául szolgáljon.*) Az a vallásos

*) Ezt érezte Ferencz József is s „Unitárius Káté“-ja 3-ik kiadásánál az apostoli hitformából csak azt adta, mi az unitárius kereszténység elveivel összhangzásban van.

oktatásban a történelmi részhez tartozik, a niceai és konstantinápolyi zsinatok kapcsolatába, ezek pedig minden az Isten igéjével ellenkező határozataikkal a protestáns tudatra nézve az egyházi hagyományokhoz. Mennyivel jobb volna a vallásos oktatásra nézve a négy evangélium tanítását tanítani a Krisztusról, és pedig nem csak az egyező pontokban, hanem a különbségeket is felmutatva, hogy Jézus képe bennök szín és világítás, alak és nagyság, felfogás és leírás szerint négyféleképp tükröződik. A gymnasiumi tanulókat idáig kellene vezetni, hogy ezt lássák, megismerjék és ebből a következtetéseket levonják.

A gymnasiumra nézve főleg, az a vallásos oktatás a legjobb a mely tudományos alapra támaszkodik. Csakis ily vallásos oktatás teheti ifjainkat alkalmasokká arra, hogy mielőtt az életbe bélépnének, oly nézletet alkossanak maguknak Istenről és világról, mely erős, tiszta vallásos meggyőződést kölcsönöz. „Oly vallásos hitet kell — mondja egy jeles szabadelvű theologus — sajátjukká tenni, mely annyira egyszerű, hogy azt a miveletlen is megérti, s oly tartalmas, hogy az erkölcsi embernek legmélyebb, miveltekkal és miveletlenekkel közös életszükségeit kielégíti, s oly szabad és szellemi, hogy a jelen világ tudományos ismeretének a maga keretében tért enged, és oly egyetemes, hogy az előre haladó mivelttség az alól nem nő ki, hanem a hol vele érintkezik, csakis a benne elvileg letett csirák fejlődése gyanánt jelenik meg.“

PÉTERFI DÉNES.

2

DÁVID KIRÁLY ZSOLTÁRAIBÓL.

V.

Urunk! Hatalmas Istenünk!
Mely dicső a te szent neved!
A te fönséged tölti be
E földet s fönn a végtelent.

A kisdedek, a csecsemők
Ajkán is ott van fegyvered
Legyőzni a kajánokat,
Kik pártot ütnek ellened.

Szemem ha olykor föltekint
Egedre, melyet alkotál
S látom ragyogni csillagok
Végnélküli sugarinál,

Elgondolom: mi hát e por,
Ez a halandó ember itt!
Hogy gondjaidra méltatod
S szemed jósággal rá tekint.

S ime, őt rangban helyezéd
Mindjárt az Istenség után,
A méltóság és uralom
Koronájával homlokán.

Urrá tevéd műved fölött
És minden állatid felett,
Kiket e föld hord, lég emel,
S a tengerek mélysége rejt.

* * *

Urunk! Hatalmas Istenünk!
Mely dicső a te szent neved!
A te fönséged tölti be
E földet s fönn a végtelent.

JÉKEY ALADÁR.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CXIII.

EGY BECSÉS EMLÉKIRAT ÉNEKESKÖNYVÜNK 1837-IKI KIADÁSÁRÓL.

Ar-rákosi Székely Sándor, 1852-ben elhalt derék püspökünk, ki a nemzeti irodalom terén a magyar epos megteremtésével oly nagy érdemet szerzett, egyháza ügyei körüli buzgó törekvéseinek is több szép emlékét hagyta hátra. Ezek közül egyik legkiválóbb Énekeskönyvünk megjavítása, sajtó alá rendezése s 1837-ben lett kiadása. Ennek körülményeit sajátkezüleg megírván, e becses iratot fia Székely Ádám úr, Kolozsvár városi levéltárnok szives volt rendelkezésre bocsátani, s mi a legnagyobb örömmel adjuk azt itt közre. Az emlékirat — fájdalom csonka, mert az 1—114. lapokon levő énekekre vonatkozó ismertető sorok hiányoznak, de így is érdekes adatokat szolgáltatnak Énekeskönyvünk történetéhez.

Az olvasók közül azokat, kik Énekeskönyvünk 1837-iki kiadásában részt vettek, vagy e nélkül is egy vagy más ének szerzőjéről biztos tudomásuk van, felkérjük, sziveskedjenek a hiány kiegészítésére ezt megírni.

A Székely Sándor irata a következő:

Rövid értekezés az 1837-ben kiadatott új Énekes Könyvről.

Megavulván az 1747. és 1777-ben nyomtatott Énekes Könyv az Erdélyi Unitaria Eklésiákban, mely talám még az első Unitáriusok által szerkesztetett volt, szükségesnek látta 1827. tájatt a' Főconsistorium új énekes Könyvet adni ki; melynek készítése már akkor munkába vétetett volt; de résszerént a munkák Válogatása és új Énekek kevés volta, résszerént a' kinyomtatás miként lehetsége miatt, a' dolog egész 1833-dik évig huzodott s halasztódott. — Ekkor, ha jól emlékezem Novemberben egy Biztosság neveztetett ki, melynek több Consistor tagjai valának, kikis az én akkori Óvári szálláson, a' mostani Vikól háznál, egybegyűlvén közakarattal a' régi Énekes Könyvet vizgálat alá vettük, az előtt már vizgálat alá lévén véve a környéki t.t. Esperes Atyafiaktól, ki valának jegyeztetve a' meg-, vagy kimaradandók; de ezen közvizgálat után is, még sokat hagyánk ki, a' megmaradandokat kiosztók jobbirás végett kinnekinnek, úgy az új énekeketis; mikor ez megvolt, akkor ismét összegyűlénk, és az Énekeket beadók.

Ekkor én a' Consistorium parancsolatjára által vevén a' Redactiot, az énekeket in 4-to öszveirám, jobbára magam, imitt amott igazgatám, és alkalmazám; így asztán Könyvbe írva bemutatám a' Consistoriumnak 1833 ban. A Consistorium ezen öszve irt gyűjteményt kiküldé rendre az Esperessekhez megbíralás végett; tovább forga a' környékekben esztendőnél, a' bíráló Biztosok jegyzéseiket megtevék és így különböző jegyzésekkel és kívánatokkal azon gyűjtemény 1834-ben visszaküldeté a' Consistoriumba, — de egy ujj Ének is nem jöve mellé, a' régiék is csak téltül valának jobbitva; jobbára, Énekek vagy Versek kihagyásából állott a' bíralat, így nehezen lessz vala belölle Énekes Könyv.

A Consistorium ismét általadá nekem, hogy késziteném el nyomtatás alá. — Ujra visgálat alá vevém, és saját nézeteimet öszve vetvén a Környéki Biztosságok jegyzeteivel ujra leirtam az Énekes Könyvet. — Az olyas Énekek elejébe kótalajtorját is magam huzogatók; hátra vala már a Kótás Énekek Kótázása; ezen foglalatosságra Kótáhozértő Atyánkffiai közzül én sokáig, bár többszöri unszolásimra is senkit nem kaptam; hanem végre megszollítám a' Kolosvári akkori Kántort Gál Abelt, Sófalvit, énekes deákat, nevezetesen Kis Mihály most Szent Mihályi Papot, ki akkor mint tabuláris Cancellista Kolosvárt mulatott és ezek nékem lekotázák azokat. Így osztán még azon esztendőben bé mútatám a' Consistoriumnak az ujj énekes Könyvet, a' milyen még ekkor vala.

Előfizetést hirdete a' Consistorium; de ez oly vékonyon folyt, hogy ezen az uton masem volna ujj énekes Könyvünk; mig végre az Ev. Ref. Collegium Könyv nyomtatója Barra Gábor önként ajánlkozik annak maga Költségén lejendő kinyomására 1836-ban miről az Egyező levelet 1837 elején elis készítők, — és így már szintén hozzá lelete kezdeni a' nyomtatáshoz.

-
115. lap. Jézus hitünk kősziklája. Darkó Mihály. Tordai Rector professor.
117. „ Csudálandok Ur Isten. Székely Sándoré.
119. „ Pünköst napja betelvén. Régiből igazittatott.
120. „ Bölcs teremítő szent Ur Isten. Székely Sándoré (más nem volt.)
122. „ Kegyes és szivemelő. Székely Sándoré (nem vala más jobb.)
124. „ A Pünköstnek jeles napján. régiből.
125. „ Keresztényeknek Serege. Régiből.
126. „ Dicsérünk téged Ur Jézus. Régiből. Szerzője Betze Losontzi István. Magyar országi illuminatus 1745.
127. „ Szent vagy Isten szent vagy. Székely Sándoré, a' melodiája is.
130. „ Szeretímád magasztal. Székely Sándor, a' melodia Catholikusoktól van.

133. lap. Gondviselő szent Istenünk. Id. Gyergyai László, nagy bajjal igazítottatott.
136. „ Békességnek fejedelme. Régiből igazítva. Betze Losontzié 1745.
137. „ Menjetek el békességgel. Régiből igazítám a' mint leheté, rimre.
140. „ Háladásban vigságban. Székely Sándoré 1827-ből.
142. „ Nagy Isten, kit bé nem fognak. Debretzeni Énekes Könyvből igazítva.
144. „ Az Istent imádjuk. Székely Sándoré (más szebb nem volt.)
147. „ Erős várunk nekünk az Isten. Dávid Ferencz fordítása, a' 3-dik verset kihagytam.
149. „ Az öldöklő fegyver s pusztító inség. Székely Sándoré 1827-ből.
151. „ Igazlító szent Ur Isten. Régiből igazítám.
152. „ Keseredett szívvel. Régiből igazítva.
155. „ Gyakran csapdos a' szent Isten. Régiből igazítva s rövidítve.
156. „ Sulyos csapás szállott Ur Isten reánk. Káli Nagy Eleké. Gub. Cancellistáé.
158. „ Jöjjetek keresztények. Máté Jánosé.
159. „ Új életre serkent. Sárdi Sámuelé igazítva.
161. „ Te vagy Isten a' szeretet. Székely Sándoré.
163. „ Szálljon áldás rád az Égből. Székely Sándoré, a' Gubernium még 1836-ban kinyomtatta volt — megvan a' Reformatusoknak is.
165. „ Téged Isten dicsérünk. Máté Jánosé.
166. „ Országol az Isten felettünk. Székely Sándoré.
167. „ Határt rendelt az Ur Isten. Székely Sándoré, Ferentz Császár halálakor készíttette 1835.
170. „ Tekints reánk Ur Isten! Régiből igazítva.
172. „ Atya Istent szívből hisszük. Tán Dávid Ferenczé. igazítva.
173. „ Szent Istenem tekints reám. Glatz könyörgései közül igazítva felvettem.
174. „ Hiszek és Vallok egy Istent. Igazítva. Kmita Andrásé 1705-ből. *)
176. „ Jó Ur Isten tekints hozzánk. a mi Ecclesiastica Historiánk szerint, II. János Királyé. Ritkaságért tétetett be. **)
178. „ Istenem a te nevedben. Régiből igazítottatott.
180. „ Légyen béke áldott Isten. Székely Sándoré (a kóta elkészvén ide tétetett, Mátéfi Ferencztől van.)
181. „ Dicsőség Istennek. Székely Sándoré.
182. „ A Királyi Székben. Régiből vétetett.
- Enyi Dicséret elégnek íteltetett az lévén a' czél, hogy kevesebb

*) Kmita András még 1688. ápr.-ben meghalt; ez ének tehát a fiától Kmita Jánostól való lehet.

**) Kálmán Farkas, ref. lelkész azt mutatta ki Prot. E. és Isk. Lapban hogy ez ének eredetileg a Lutheré. B. G.

melodia légyen, mint a' régiben, 's az Énekek ok nélkül ne áljanak, hanem énekeltenessenek rendre, mind.

A 'Soltárokrol.

Az vala régtől fogva Közönségünk szándéka, hogy a felesleges 'Soltárok elhagyatván csak a' jobbak énekeltenessenek, kezét fogánk azért az Ev. Reformatusokkal, kikis megújítandó Énekes Könyvök alaprajzát 1834-ben kibocsátván, műis a szerént intéztük a 'Soltárok kiadását — de ők elkésvén Énekes Könyvök' kiadásával én Cásztálám a' 'Soltárokot, S ők is a'szerént nyomtaták a' magokét. Nekünk mindazáltal vagy kettővel több van, mint nekik. — A' Kotákat is együtt küldöttük volt fel. — Ők ugy akartak előbb, hogy az ő Énekes Könyvök is a' mijénkel együtt légyen Sajtó alatt; de elkéstenek. — A miénk pedig megjelenék 1837-ben és Nov. 5-dikén éneklénk legelőbb belölle Kolo'svárt, az övék 1838-ban Áprilisben.

Correctornak rendelte volt a' Cons. mellém Káli Nagy Eleket, vala is elég bajunk a' rossz betűszedés miatt, naponként 4-szeris kelle mennem a' Typographiába 's mégis nem leheté kikerülni minden hibát kivált az első ivekben.

Mikó Lőrincz Proc.nékem jó Segédem vala szintén fél énekes Könyv letisztálásában, nyomtatás alá. — Mások nem sokat segítének irással.

Sokan kívánának tökéletesebb gyűjteményt; de kevesen adának munkákat, 's még kevesebben segítének egyebekbenis. A' jövő kor igazítsa ezt a' második kiadásakor, alkalmazza a' nevededő Litteratúrához; vagy adja Isten, hogy ennél sokkal tökéletesbet készíthessen, 's virágozz:k szent vallásunk mindaddig, míg Magyar és Székely nép létez Erdélyben.

En Juliusban 1837. Szabédon lévén, addig Barra nyomtatni kezdé prózaszerűleg, hazajövéen jelentém a Consistoriumnak ezt, 's az legottan meghatározá, hogy vers-sorokban nyomtassa, melyet ő tenni előbb vonakodott, azután rá állott.

Irtam ezt a' maradék értesítéseül. Kolo'svárt. Jul. 19-én. 1838.

Székely Sándor mk.

R. Professor, és helyettes
Gen. Notarius

CXIV.

THOLDALAGI JÁNOS LEVELE RADECZKY BÁLINT PÜSPÖKHEZ 1621. MÁJ. 18.

Kgdnek mint jóakaromnak holtomiglan való zolgálatomat ajánlom. Istentől ő szent felségétől kgdnek minden testi és lelki jókat kívánok megadni.

Kgdet jóakaromat nem egyéb dologért kellett meg találnom, nyilván vagyom kgdnél hogy az mint kgd predicator uramék változásokat egyik helyből más helybe ordinalta volt, az ide mi hozzánk ordináltatott predicator el nem jöve, ki miatt micsoda fogyatkozá-

sunk lehetne, annak az értelmét kegyelmedre támasztom, holott kgd érthette ennekélőtte valo boldog időkben mennyi . . . (egy szó kiszakadva) hány falu halg. tott? ehez az mi kicsin ecclésiánkhoz, mostan immár az háboruban az predicatoroknak szük volta miatt telyességel ettől az ecclésiától abaliénáltattak, ezt is penigh mint oltalmaztam Isten után attól az kovásztól, kgd másról megértheti. Hogy penigh aval menti magát az Dnus Jo h a n n e s N é m a i hogy suo tempore nem requiraltam méltan bizony uram nem menteti aval, mivel mikoron értetem volna hogy kgd őtet ez pusztá helybe ordinálta, én csak ahoz tartottam magamat, tudván azt hogy ez az kgd elvégzett tanácsa meg nem változik; mind azáltal plebanus uram ő kgme böcsületes levelét vévén, azt sem negligaltam, hanem mingyárást levelemmel is bizonyos emberem által ő kgmét requiraltam, melyre micsoda választ tött ő kgme levele által, Bálint uramnak megmutattam, kgdnek ő kgme verbo tenus referallhatja. Mikoron penigh ezt az ő kgme levelét ide az én házamhoz meghozták Csegezről(?) aval ithon nem találtak hanem majd másfél héttel, ha többel nem, érkeztem házamhoz, megolvassván az ő kgme levelét, nem nézvén az időnek alkalmatlanságát sem az vizeknek nagy voltát, hanem mingyárást magam lovas legényemet felültetvén ujjolag ő kgmének írtam hogy immár csak az idő és az vizek (az kiket kgték látott és hallott) engegyenek ő kgme után elküldök, de mikoron ő kgméhez érkezett volna az szolgál, hát immár ő kgme Szentmártonba költözött.

Ez alatt Bálint uram is engedelmes akarván az kgd rendelésének lenni maga állapottjára gondot akarván viselni, innét elment oda (nem nézvén az utnak hosszú voltát) a hova ő kgme kgdtól volt ordináltatva, és így én két szék között az földön maradtam.

De azmint feljebb is íram kgdnek hogy immár én csak egyedül evel az kis pusztá helyel maradván meg az régi jó kovászbá, ha én is spoliattatom? az predicatoroktól, micsoda nagy incommoditas jöhet ki (holott ebben az pusztá helyben micsoda sok különbönbéle religion valo emberek szorultak) azt az kgd böcsületes itéletire ha . . . mert az paraszt embernek az ő elméje nem különb az tekenőbeli viznél. Más az ha ugyan azmint íram kgdnek spoliatus leszek immár Bálint uramtól is, mit remélhessek nem tudom bizonyára egyebet hanem csak azt, hogy az kgd szent ecclesiájából excommunicaltattam, mit az én itéletem szerént kgdtól nem érdemlek bizony. Kérem ezért kgdet mint böcsületes uramat hogy kgd mint ez helynek állapotját (ki immár telyességgel amaz emberektől találtatott ecclésiától ennyére környülvétetett hogy csak maradok mintegy magának való fa egy erdőben) jól meggondolja, mert bizony bizony eddig is csak Isten ő szentfelsége tgyja, mint és mely nehezen oltalmaztam én ezt az pusztá helyet attól az roz kovásztól, hogy ezek is mint szinte az több itt környékünkben lévő faluk, ugymint Jenő, Aknah(?) Tötör, Nema és Belen(?) hogy nem inbibáltak, és kgd ne hagyjon pusztán bennünket hanem immár ha tovább nem is akar, csak ez egy esztendőben hagyja köztünk Bálint uramot

mert ő kgméért is (ha melto excusatio) szentgyörgynapjára senki sem szekerét sem egyéb szükségét, az kin ismét más helybe migrálhatott volna, nem külte; — Kit ennek utánna is kgdnek szolgálhassak és hálálhassak meg. Tartsa meg Isten kgdet sok évekig boldogul. Datum ex Iklod 18. die maj. Anno 1621.

Kgdnek szeretettel szolgál
Tholdalagi János mk.

Czim: Venerabili ac pio viro Duo Valentino Radecio, Ecclesiarum unum Deum Patrem et eius Filium Mediatorem Dei et honum per spiritum sanctum sincere profitentium, superintendenti vigilantissimo Duo mihi plurimum observando.

Eredeti je egész ivre irva az unitár. vallásközönség levéltárában fasc. LVI. nro 13.

Közli: BENCSÉDI GEBGELY.

LOWE KÁROLY EMLÉKIRATAIBÓL.*)

Az angoloknál és amerikaiknál elterjedt szokás emlékiratokat készíteni. Ezt nemcsak kiváló tudósok, vagy nagy államférfiak teszik, hanem olyanok is, a kik nem visznek nagy szerepet a nyilvános életben. De azért ez utóbbiaknak is feljegyzései érdekesek és hasznosak; és akárhányszor jótékony befolyással s hatással vannak egyesek jellemének idomitására, életpályájuk helyes megválasztására.

Az emlékirat, melyből szemelvényeket akarok közölni, egy amerikai unitárius lelkésznek naplójából van összeállítva. S minthogy az Amerikai Unitárius Társulatnak is titkára volt, s a magyar unitáriusokkal nagyon rokonszenvezett: reánk nézve annál érdekesebb lehet ez emlékirattal megismerkedni. Szerzője 1874-ben elhunyt, s így neje rendezte sajtó alá, még pedig a mint az előszóban elmondja: „Férje számos barátai s paptársai kérése következtében. Az a hála és kegyelet, — folytatja tovább — melyek temetésekor s azután különböző formában nyilvánultak, tanubizonyosságai annak, hogy a néhai általános szeretetben s közbecsülésben részesült. Ezek ismétélése szükségtelen. E könyvnek célja feltüntetni egy embernek életét úgy, a milyennek önmaga és a világ előtt látszott. Felmutatni egy ifju ember jelleme fejlődését, s azt az erkölcsi erőt s befolyást, mit embertársaira gyakorolt. Ő bizonyára az utolsó lett volna, ki úgy vélekednék, hogy az ő élettörténete s munkálkodása elbeszélése a világnak szüksége lenne. De ha tudná azt, hogy szeretett egyházára nézve hasznos volna: ő maga is belenyugodnék e mű kiadásába, azt hisszük.“

Az emlékirat 48 szakaszra oszlik s 596 oldalra terjed. Lowe Károly 1828-ban született Portsmouthban, Newhampshire államban. Apja kereskedő volt; nagyon pontos, szorgalmas és jellemes. Mély vallásos érzelméről tanuskodik az, hogy a régi szokás szerint mindennap kétszer ment a teplomba s reggelenként rendszeren olvasott a bibliából családjának. E vallásos érzelem átöröklődött fiába is. Ta-

*) Memoir of Charles Lowe by his wife Martha P. Lowe Boston, 1884.

nulmányait Exeterben — hová szülői átköltöztek — kezdette meg, s a Harvard egyetemen, Cambridgeben, végezte be.

A rendes naplórészhez már 12 éves korában hozzákezdett s figyelme mindenre kiterjedett. Még a vizsgálatok alkalmával kapott feladatokat is feljegyezte. Érdekesen írja le a tanulócsereg aggodalmát az érdemjegyek felolvasásakor. Egyik lesütött szemmel, szomorú arccal, a másik derült, vidám képpel jelent meg az ünnepélyen. Az igazgatók megnyitó s bezáró beszédeiből szintén sokat feljegyez, valamint azoknak hatását az ő kedélyére. Az isteni tiszteleten tartott szónoklatokból is mindig kivonatokat készített. (Ez követésre méltó példa lehetne a mi tanulóinkra nézve is.) 1846-ban, május 3-iki naplójában ezeket írja: „A múlt hét talán a legérdekesebbek közé fog tartozni, milyent még Cambridgeben érni fogok. Everett igazgató tartotta beköszöntő beszédét. Mikor Webster Dániel megjelent, néhány perczig nem lehetett egyebet hallani, mint éljent s hatalmas tapsokat. A beszéd a szónoklat egy remeke volt. A latin és görög nyelvek hasznosságáról beszélvén, a híres államférfi s nagy szónokhoz fordulva, így szólt: mondja meg uram ön, kinek kevésbé van szüksége ezekre, mint bárki másnak, vajjon nem kimondhatatlan előnnyel jár-e a classicus nyelvek tudása? Ez a lelkesedés újabb kitörésére adott alkalmat Webster iránt. Ilyen előkelő s válogatott közönséget eddig sohasem láttam. A kivilágítás nagyszerű volt. A hallterem ablakain „üdvöz légy Everett“ feliratok. Hát az ifjúság éneke mily lélekemelő volt.“

Egy más alkalommal egész elragadtatással írja le, hogy halotta Webstert beszélni, s mekkora élvezet volt ez neki.

A pályaválasztás adott sok gondot. „Folytonos aggodalomban vagyok, — írja — hogy minő pályát válasszak. Mérnöki, ügyvédi, vagy papi pályára menjek? Egyik azt tanácsolja, ne legyek mérnök mert ott nem kínálkozik elég tér tehetségem kifejtésére. Az ügyvédség nem nekem való, mert nem egyezik meg természetemmel. Oda más tulajdonságok kellene, mint az enyém. A papi pálya ellen is sok kifogást hoznak fel; de utóvégre is mindenkinek magának kell elhatároznia, saját hajlamát követve, hogy minő pályát válasszon... A legszebb hirnév, s legdicsebb pálya, mit képzelni lehet, az, hogy az ember legyen igazságos, erényes és igazi keresztény... az ilyen jellem az, mely biztosítja a sikert és a mások bámulatát.“

Egyik naplójában azt jegyzi meg, hogy sokkal több szellemi munkát bír elvégezni, ha testgyakorlatokat csinál (Ez is intő példa az ifjúságnak). Az élet gondjaival s világi dolgokkal való tulságos

foglalkozást veszélyesnek tartván, így imádkozik: „Oh, ur Isten, még szívem ifju és fogékony a szép, jó és nemes iránt, oltsd be abba kitörülhetlenül a kötelesség teljesítése iránt való igaz érzést!”

1848. nov. 6—7-éről: „Politikai kérdések vannak napi renden. Taylor, tábornok, elnökjelölt bizonyára nem eszményképe az északi államok szabadelvű választóinak. Taylor a rabszolgatartás mellett van, mert abban a hitben neveltetett fel, hogy a rabszolgatartás tisztességes intézmény. Ma van a választás napja . . . mily kellemes nézni, hogy mily teljes nyugodtsággal beszélgetnek az emberek a szavazatok állásáról, a választás kimeneteléről s a pártok elveiről... Ugy látszik, a mennyire felfoghatom, hogy mindenki tiszteli szomszédja véleményét, bárminő légyen is az.” (Ezt kellene mindenkinek követni.)

1848. nov. 19-ről. „Husz éves vagyok! De vajjon hány éves a jóban? Mennyi idő ez a tökéletesedésre! A legjobb szülőkkel vagyok megáldva, semmiben sem éreztem szükségét, de vajjon felhasználtam-e a magam kiképzésére e legalkalmasabb éveket.”

Ezután szemrehányásokat teszen magának, hogy beleesett a régi iskolai hibába, mivel tanulmányai közben egy látogatója iránt nem volt elég udvarias, neheztelvén, hogy őtet félbeszakította. Ezt hibául rója fel magának; mert arra kell törekednie, hogy mindenki iránt udvarias, szives és előzékeny legyen.

1848. nov. 24-ről. „Ma Channing műveit olvastam. Én nem tudok úgy lelkesülni, mint a minő melegség az ő műveiből kisugárzik. Ez a közöny nagy hiba nálam. Egyes dolgok nem inditnak meg engem eléggé. Rokonszenvem nem elég tevékeny. Én a rabszolgaságról tudnék írni és beszélni a nélkül, hogy rokonszenvet éreznék az elnyomottak iránt. Channing azt a fájdalmas érzést is kimutatja, mi őtet a tárgyról írni készítette. Nekem szükségem van érzéseim élni-kiélésére“ . . .

1848. decz. 11-éről. „Mily hálásnak kellene lennem, hogy drága szülőim még életben vannak. Ma 25 éve, hogy egybekeltek . . . Isten után ők azok, kiknek legtöbb hálával tartozom . . . Mindazt a boldogságot, mely körülveszen, mindazt az örömet, mit élvezek: az ők szivességének s gyöngéd gondozásoknak köszönhetem.“

Lowe Károly a papi pályát választotta s a theologiai tanfolyamot a harvard egyetemen kapcsolatban levő unitárius papnevelő intézetben végezte el. Pályáját igazi hajlamból választotta s naplójából az látszik, hogy minden alkalmat megragadott arra, hogy magát valódi pappá képezze.

Az 1849. májusi naplójában ezeket írja: „Ma reggel dr. Putnam s este dr. Walkers lelkészeket hallgattam meg. Minő szónokok! A két beszéd között nagy volt az ellentét. Az egyik tele szép és mély gondolatokkal; a másik egyszerű, de az előadás által nagyon hatásos. Elhatároztam magamban, hogy vasárnapokon a legjelesebb egyházi szónokok hallgatása által mivelem izlésemet.“

Dr. Abbot temetésekor, ki 87 éves korában halt meg, így ír: „Az olyan emberek halála, kiknek élete az emkeri társadalomra nagyon hasznos volt, sokkal inkább lelkesít engem nemes törekvésre, mint bármi egyéb. Vajha az önmegelégedés, vagy kényelemszeretet el ne vonnának a munkás és hasznos életü emberek példája követésétől, hogy én is tehetségem szerint javára lehetnék embertársaimnak“. Anyja iránti gyöngéd érzelmének jelét ugyanez időből kelt eme levele tanusítja: „Kedves Anyám! Az egyedüli aggodalmam csak az, melyet folytonos betegeskedése okoz nekem. Minél többször gondolok rosszulletére, annál inkább érzem, hogy mily sokkal tartozom édes anyámnak. Hiszen mindaz a jó szokás, nemes gondolat s határozott elvek, melyekkel bírok, az édes anyám gondos nevelésének az eredményei. Anyai kötelességének hű teljesítéseért az öntudaton kívül, bizonyára meg lesz a jutalom az égben is. Egészsége helyreállásáért mindennap imádkozik szerető fia.“ (E sorok igazolják, hogy nem mind olyanak az anyák Amerikában, mint a mi nőknek Európában gondolni szokták.)

Az 1850-ik évben a rabszolga-kereskedés kérdése nagyban foglalkoztatta az elméket. Az ő naplója is tele van vele. Az emberiség átkának tartja a rabszolgaságot, s már mint papnövendék, annak eltörlése mellett lelkesül. 1850. nov. 6-ról érdekes dr. Walkerrel való társalgása a természet-vallásról. „Dr. Walker úgy hiszi, hogy Norton és mások, a kik a kijelentést a természet-vallás fölébe helyezik, inkább tévednek, mint Parker Tivadar. Ő azt hiszi, hogy az emberek a kijelentés előtt reájöhettek s reá is jöttek az Isten ismeretére s a halhatatlanság eszméjére; hogy a józan észből meritett érvek az elsők, és hogy a gondolkodó emberek a jövő életben s Istenben való hitüket inkább alapítják a józan észre s a természetre, mint a bibliára.“

A theologiai tanfolyam bevégezése után a jeles készülségű ifjut egyszerre két ekklézsiába hívták meg lelkésznek. New-Bedfordba ment. Papi teendőit a legnagyobb buzgósággal s lelkesedéssel végezte, — nemcsak a szellemi, hanem a gyakorlati részét is. A betegek, elhagyottak látogatásáról vezetett jegyzékei megindítóok . . . A

vasárnapi iskolákban tartott oktatásai a legtanulságosabbak. Egy alkalommal ily szellemben beszél; „Ti szülők bizonyára ismeretet és sikert óhajtotok leginkább gyermekeiteknek az életben. Jól van. Neveljétek értelmüket, hogy siker koronázza munkásságukat. De ne mulasszátok el vallásos érzelmeket csepegtetni szívökbe, mert e nélkül nem lesznek boldogok. A vallás iránti közöny megbosszulja magát.“

Lelkészi hivatalát nem sokáig folytatta. Már 1853-ban betegsége miatt búcsut vett hallgatóitól. Egészsége helyreállítása miatt utazásra indult Európába s keletre. Két év alatt beutazta Európa nagyobb részét; Syriát, a Szentföldet s Egyptomot. E nagyszerű utazásáról részletes naplót vezet s igen érdekesen írja le a látottakat s tapasztalatait. Párisban egy templomban tett látogatásáról ezt írja: „Mig ott álltam, egy nő térdepelt a Krisztus keresztje előtt s áhitatossága alatt könnyei peregtek le arczáján . . . Ki nem ismeri el, hogy az ő imádsága őszinte volt, habár nem kedveli is a papok ceremoniaiát?“

Názárethben, a mohammedán hitről Achmeddel a következő beszélgetése volt: „Mi hiszünk Mózesben és Krisztusban — mondja Achmed — a különbség közöttünk és a keresztények közt ez: mi nem hiszszük, hogy egy n él több Isten lenne, és hogy Isten valaha nős lett volna; mi azt nem hisszük, hogy Krisztus Istennek a fia, hanem azt, hogy az Istennek lelke. Mi mindnyájan a Koránban hiszünk, s hogy Mohammed Istennek a prófétája.“

Damaskus városát így írja le: „Az ember nem annyira amaz emlékekért látogatja meg, melyek Pál apostol és a keresztény vallással összeköttetésben vannak, mert sok más — könnyebben elérhető — hely van e tekintetben, melyek épen olyan érdekléssel bírnak. Azért megyünk Damaskusba, mert ez egyike a legkülönösebb városoknak a világon. Ez a legrégebb város, mely érdekességét, fontosságát napjainkig megszakadás nélkül fentartotta. Heteket el lehet tölteni a bazárban, a nélkül, hogy a látványos ujdonságok szemlélésében kifáradnánk. Mohammed azért nem akarta Damaskust meglátogatni, mivel szerénte csak egy paradicsom van, s azt az ember az égben találhatja fel. Az arab földrajzban Damaskust a paradicsomi páva tollazatának, a szépség nyaklánczán levő gyöngynek nevezik.“

Keleti utazásából visszatérve, Németországban huzamos ideig marad s theologiai tudományokkal foglalkozik. Különösen Halléban tartózkodik több ideig, hol az orthodox Tholuck tanárral való érint-

kezése érdekes. Az 1854. december 4-ről keltezett naplójában ezeket írja: „Ma W. asszonysághoz voltunk estvére meghíva. Nehány jelen volt lutheránus nagy gyűlöletet mutatott a másvallás felekezetiük iránt. M. ur kérdeztől tőlem, miféle vallásu vagyok, azt feleltem: Unitárius, mire láthatólag felboszankodva így szólt: Ugy hallottam, ön Jerusalemben volt? „Igen“, felelém. „De hát mit érdeklí önt Jerusalemben? Miután nem hiszen semmiben, nincs semmi köze Jerusalembhez.“ E sértő és boszantó szavakra nem válaszoltam, hanem kipirult arcczal elfordultam tőle. Mikor e jelenet történt, az egész társaság még nem volt együtt, de azért meglehetősen elrontotta estémet. Nekem úgy tetszik, hogy sokaknál a vallás csak a másképpen gondolkozók gyűlöletében áll.“

December 15. „Tholuck tanárral a temetőbe mentünk, hol Gesenius sírját megmutatva, így szólt: Ő nem hitt a feltámadásban. Mikor két fia egy hét alatt kolerában meghalt, egyik barátja hozzá ment, hogy vigasztalja. Gesenius phoeniciai feladatok megfejtésével volt elfoglalva. Ez a legjobb módja — mondá — a bánat és gond elűzésének; mert az elme egészen elmélyedve a megoldás nehézségeibe, minden egyebet elfelejt.“

Ulrici tanárral való beszélgetése alkalmával Ulrici azt jegyezte meg, hogy Amerikában a hittan tanárai rendszeren prédikálnak is. Ő ezt nem tartja helyesnek, mivel egész éltüket tanulmányozásra kellene szentelniök. E kérdés egy kis vitát idézett elő a felett, vajjon a két rendszer közül melyik vezet inkább a hitformákhoz való ragaszkodásra és felekezeti czivódásra?...

December 17-éről. „Ma Moll tanár prédikálását hallgattam meg. Alapige: „Ime az ajtónál állok és kopogtatok.“ A templomban a berendezésnél minden az általános rabszolgai kasztrendszerre mutat. Bizonyos székek, csak bizonyos emberek számára vannak fenntartva. És az megbocsáthatatlan bűn lenne, ha más valaki azokba beléülne. Az udvariasság, melyre a németek annyira büszkék: külsőleg, jelek által is kifejezést nyer. A székeknek egy negyed-része sem volt tele s nekem s társaimnak még is állanunk kellett, s kívülünk még sok más fennállót nem kínáltak meg ülésel“...

December 21-ről. „Tholuck ma megkérte N. urat, hogy vasárnap sétáljanak egyet s hívja el a „Dear Mr. Lowe“-t is (kedves Lowe urat), kiről azt tapasztalta, hogy a reá gyakorolt első kellemes benyomás nem kevesebbedett a további ismeretséggel. E megjegyzést nagyon kellemes volt hallani, s valójában igen szives is volt hozzám. Sétánk közben kérdeztem Tholucktól, minő véleménye van

az ítélet napjáról? Ő úgy hiszi, — mondá — hogy a lélek a testből elköltözése után a fejlődés állapotjában öntudatos étellel önmagában, valahol fenmarad, még pedig nem magában, hanem mások társaságában, mindaddig, míg az ítélet békövetkezik s a lélek egy más testi formát fog felvenni... Épen most ir — folytatá — egy commentárt Pál apostolnak rómabeliekhez írt leveléről, melyben polemizál a Sociniánusokkal. E munkám írása közben sokszor jutottak Önök, amerikai ifjak (még egy volt Lowe-val) eszembe. Tholuck meglepetését fejezte ki azon, hogy az unitárisok nem mindnyájan csupa hideg racionálisták.“

Hosszas útazásából 1855. június 18-án újból szerettei közé érkezett meg. Salem városában papnak választották. Gazdag tapasztalata, sok tanulmánya segítségével, nagyszerű beszédeket s felolvasásokat tartott. 1857. év végén megnősült, mely házasságukból két leányok született. A polgárháborúban buzgón működik, mint lelkész, s mint az egészségügyi bizottság tagja. Lelkesítő beszédeket tart a katonákhoz. 1865-ben, az Amerikai Unitárius Társulat titkárává választják, melynél rendkívüli tevékenységet fejt ki, különösen a missió terén. Az 1868-ban tartott háromszázados jubileumunk alkalmával a Társulat végrehajtó bizottsága nevében ő küldötte a testvéries üdvözlő-iratot (magyarul), melyben dr. Channing művei lefordítására segílyt ajánlanak. 1871-ben betegeskedése miatt kénytelen volt a titkárságról lemondani. 1872-ben újból útazásra indul nejével; részt vett Londonban a Brit és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyűlésén, mely alkalommal nekem is szerencsém volt vele megismerkedni. Európai útjából visszatérve, 1873-ban az Amerikai Unitárius Társulat igazgató tanácsába beválasztották, hol ismét érvényesíthette tehetőségét szeretett vallása érdekében. 1874-ben megindította az „Unitarian Review and Religious Magazine“ című tudományos folyóiratot. Sok küzdelembe került, míg kedvencz tervét megvalósíthatta. De maga körül csoportosítván a legjelesebb írókat, az első füzet mártius havában megjelent. Sok vitára adott alkalmat az Unitárius név, t. i. sokan abban a véleményben voltak, hogy a szemle nagyobb elterjedése végett az Unitárius név helyett más kellene használni. Lowe ezt a következőleg védelmezi: „Az Unitárius Szemle czim elfogadásával többeknek a tanácsával, melyet pedig mi nagyon becsülünk, ellenkezésbe jöttünk. Épen ezért felhiva érezzük magunkat indokaink előadására. Az első indok az, hogy az Unitárius név megfelel a mi czéljainknak, s annak az iránynak, melyet a szemle képviselni fog. Törekvésünk az, hogy e folyó-

irat az unitáriusok szellemi és erkölcsi életének hű kifejezője legyen. Az első kifogás az Unitárius név ellen az, hogy meg fogja akadályozni saját felekezetünkön kívül a szemlének szélesebb körben való elterjedését. De a mi kiváló unitárius íróink a más felekezetek népszerű lapjainak munkatársai, s azokban terjeszthetik szabadelvű nézeteinket; úgyszintén az „Old and New“ című folyóiratunkban is. Már eleget beszéltünk a más felekezetű egyházak szabadabb elvűvé tételén: egyesítsük és szervezzük ezentúl a miénket. Sokan azt mondják, hogy az unitárius név iránt előítélet van. Igyekezzünk ezt az előítéletet erényes életünk, hasznos munkásságunk s fenkölt gondolkozásunk által eloszlatni.

A mi azt a vádat illeti, hogy ez a szó Unitárius nem fejezi ki eléggé a mi felekezeti álláspontunkat, azt kérdjük, van-e olyan név, mely teljesen kifejezné azt a dolgot, a mi helyett áll? Hát a protestantismus szó megfelel-e annak a mozgalomnak, mit jelezni akar? Az unitárius szó a keresztény hitnek egy oly tiszta rendszeréhez fűződik, melynek rendezett tevékenysége és elismert helye van a kereszténység vallás rendszerében. Még ha akarnók se tudnók az unitárius nevet a vallásos haladás történelméből kitörölni.

Némely barátaink azt kívánják, hogy az unitárius szó elébe tegyük oda a Keresztény szót; de ez nem szükség, mert unitárius annyit jelent, mint unitárius keresztény, épen mint baptista: baptista keresztény vagy orthodox: orthodox keresztény.

Mi hajlandók lennénk az unitárius nevet elhagyni, ha az kívánatos lenne akár az igazság keresése, akár a keresztény világnak szorosabb egyesülése végett; de azonban, a mig a mi felekezetünknek, mint a keresztény testület egyik tagjának határozott munkakörével a szolgálatára szükség van: örömmel tartjuk meg azt a nevet, melyhez annyi magasztos és szép emlék fűződik.

A tevékeny és egyháza felvirágzásáért buzgolkodó férfi nem sokáig gyönyörködhetett kedvelt folyóiratában; mert még ugyanazon évben, mikor megindította, június 20-án Sommerville-ben, tüdővészben elhunyt 46 éves korában, úgyszólva élete s tevékeny működése delén. Az utolsó perczben szeretett nejének azt mondta: Tedd ez othont vidámmá! Arczképm, ha nézed azt fogja mondani: én jól és boldog vagyok!... Nem félek; ha istenben bizunk nincs mitől félni... Atyám a te kezeidbe ajánlom lelkemet! Végre esdeklőleg körültekintve, ezt mondta: „Nem tudok lélegzeln“, s ezek voltak utolsó szavai. Igaza volt a haldoklónak, hogy a kis család ugyanaz marad; mert

1883-ban tanúja voltam a kegyeletes visszaemlékezésnek, a rajongó szeretetnek, melylyel szerettei emlegették s arczképe előtt megállottak. Neje, ki jeles író, állandó munkatársa a férje által kezdeményezett „Unitárius Szemlé“-nek s az ő szellemében működik az unitárius vallás érdekében. Emlékirata kiadása által pedig maradandó emléket állított a társadalom egy derék munkásának.

KOVÁCS JÁNOS.

I M A

ÖZV. GYERGYAI FERENCZNÉ, SZÜL. BARTHA ZSUZSÁNNA FELETT.*)

Isten! örök Felség! kinek hatalmason állanak a világok, kezében a mi létünk, életünk, ki leheleteddel világokat éltetsz, s kinek enyészítő hatalma világunkat rombolja szét: megindulva, fájó, bánatos érzésektől megszállva, és meghatva, megihletődve állunk előtted e koporsónál, mely egy 82 éveket élt, az emberi élet legmagasabb határáig jutott szolgáló leányod idvezült lelkének porhüvelyét zárja magában. Megindulva, bánatos érzésektől megszállva, mert vesztettünk és mert oly nagy a mi veszteségünk; meghatva, megihletődve, mert a kire a halál angyala szelid lebbenéssel gyászfátyolát vont, annak élete bölcseséged, végetlen szereteted csodás fényirása,

A bájoló tavasz egész pompájában jelent meg, fénylőn, üdén, virulón, mint egy színdűs virág, melyet arczon csókolt a szépség; s vonásokkal, melyekből kibeszélt, mi ott bennlakozott, jóság, szívemesség. Szép volt a tavasz. És a nyár? . . . Hogyha gazdagon áldottad meg őt testi és lelki szépséggel, gazdag az élet is, a mely következett. Jó férjjel boldogítottad s anyává tetted őt. És ő anya volt. Az évek új meg új örömet hoztak. Megsokasítottad általa az ő nemzetségének számát, nagyra növeltéd fáját. Anyává tetted őt, egy népes, szép családnak anyjává; és ő átérezte és átértette a maga nagyságában a fönséges anyai hivatást. Mint a hogy a nyári nap melegével táplálja és élteti a természetet, úgy táplálta és éltette szeretete melegével szülőtteit; éber gonddal nevelte gyermekeit, nevelte a családi élet minden erényeiben, a társadalom minden jó szokásai-ban; nevelte érzelemben, gondolkozásban, hitben, szeretetben és reményben, nevelte mindabban a szépben és jóban, a mi csak egy fenkölt lelkü, hívő, nemesen érző, gyermekeit az önfeláldozásig szerető, szívvérével tápláló édes anya kebléből kiáradhat.

És ő láttatta oh Atyánk! az anyai szeretetnek csodáit is. A mikor családi egük felett a legszebben ragyogott a nap és a boldog-

*) Kolozsvárt, 1887. nov. 9.

ság délpontja felé emelkedett, a mikor családi életük olyanná kezdett válni, mint egy kies, zöld-virányos mező: akkor jött váratlanul a pusztító, romboló vihar, mely a hű élettársat elragadta. És ekkor láttata ő, hogy mit bir meg a gyöngé nő s mily csodákat mivelhet az anyai szeretet hatalma. Kettőzött erővel munkál. Lelke a csapás súlya alatt felemelkedik. A háznak feje elveszett, de ott nemtője az okos női szív. És a mely addig csak szeretett, gondozott s megtartott, most véd, teremt, alkot és igazgat: gyermekeit boldogítja, sorsukat biztos kikötőbe vezérli. Szeretteljes kormányja alatt egy nagy nemzetség támad körülötte, mely őt bálványozza, mely érzi, tudja, hogy a ki e földön leginkább szeret, az az édes jó anya.

De nemcsak az ő gyermekeiért és nemzetségéért buzgott és lán-golt ő; ott látták őt áldozni az egyház oltárán, égő hittel imádkozni templomában; ott látták őt, a mint adományaival a szükség enyhítésére mindig megjelent. Az egyház és a társadalom is az ő szivnemessége és jósága szép tetteit hirdeti.

S mindezekért felmagasztaltad őt, körülvetted általános tisztelettel és szeretettel. Hosszú napokkal betöltötted és élete őszét gyermekeinek szeretetével és számos unokái vidám mosolyával besugározta, és megaranyozta közbecsüléssel.

Oh Atyánk! Istenünk a szeretetben, jóságban és okosságban ily gazdag, az anyai szeretet csodás műveiben ily bámulatos, az egyházi és társadalmi téren annyi áldozattal, szép tettekkel ékeskedő, ily hosszúra terjedt és mindig a te utaidban találtatott élet mi ez, ha nem a te isteni kezéd fényirása?

Meghatva, megilletődve állunk e ravatalnál.

És megindulva, mert a kinek szép alakját ezüst fűrtökkel és nemes vonásokkal látni oly hosszú időn keresztül a mi gyönyörűségünk vala, elvétetett a mi szemeink elől; a hová a népes, nagy család ünnepnapon érzelmeit nyilvánítani, tiszteséget tenni felseregelt, a ház néma, üres, ő nincs többé; nincs többé, a kihez repülni, ha öröm éri őket, s a kinek kebelén gyermekeinek, ha szenvedés, fájdalom találja, könyeiket kisírni és azt a vigasztalást keresni, melyet az ő végtelenül szerető szive nyújtott; nincs többé a mindeniket boldogító, áldott édes, jó anya és jó nagyanya. És oh Atyánk, Istenünk! e veszteség oly fájdalmas. Bár tudjuk, hogy a mi eszten-deinknek száma 70—80 esztendő, de avagy feltartóztathatnók-e a könnyek árját, midőn ráborult a szemfedő; avagy ne siratnók-e őt, a nemzetség a patriarka-nőt; Sion leányai ne öltenének gyászt, elszállni látva a vallásosság s kegyesség példányát?!

... Oh, minden vigasztalásnak forrása, jóságos Isten! jövel és mutass a dicsőség honára; jövel és értesd meg, hogy el kellett jönni a szomorú órának is, hogy a nemes lélek megdicsőíttessék, hogy felmagasztaltassék országodban, hogy elvegye az idvesség jutalmát, az ékes koronát, mely számára eltétetett. Jövel és láttasd, hogyha elvesztették is őt testben, de ott áll fényes világosságban alakja, mint-ha „egy asszony öltözött volna a napba.“ S mindezeknek láttatása által a bánatos arcokon vond át a megnyagvás derűjét, a kibékülés szívárványát. És a midőn a veszteséget szenvedetteket így fölemeled, könnyeiket a megdicsőíttetés és a hátrahagyott fénylő emlék sugaraival fölszárítod, arra kérünk egyszersmind, öleld körül őket a te végetlen szeretetteddel, a te megtartó kegyelmeddel. Te láttad, oh Uram! a gyöngéd gondot, melylyel a gyermeki szeretet az utolsó pillanatig mellette ott állott, a szenvedés éjszakáin mellette virasztott, és láttad a mint gyöngéden befődte, drága holtja testét fehér gyolec kendőbe; láttad, hogy ők méltóknak mutaták magukat angyali jó anyjukhoz. Oh, sokasítsd meg hát az ő éveiknek is számát és éltesd bennük az elköltözöttnek drága emlékét, hogy nemzetségük mindig oly erényeknek legyen hordozója, milyenekkel ő tündökölt.

Minket pedig taníts meg e koporsónál, hogy a ki tégedet szeret, ismeri a te szent nevedet, azt megáldod hosszú élettel és felmagasztalod, hogy növekedjünk mi is szeretetben, jóságban, erényben, s egykor elvehessük tenálad az örök jutalmat! Ámen.

PÉTERFI DÉNES.

KÜLFÖLDI LEVELEZÉS.

I.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1887. nov.

(Francia nagy írók: Madame de Sévigné, Boissier Gastontól; Montesquieu, Sorel Alberttől. — Klerikalis oktatás Párisban az elemi iskoláknak államivá tétele óta.)

Szerkesztő Úr!

Mint hogy multkori levelemben megkezdettem a Hachette-czég vállalatának: a francia nagy íróknak ismertetését, bemutatva az első kötetet, melyet Simon Gyula Cousin Victorról irt, most folytatom s szólok a két következő kötetéről. A mint a kötetek egymásután jönnek, az ember annál inkább becsüli e vállalatot. Azokban rövid és mégis teljes tanulmányok vannak közölve, melyek semmi kívánni valót sem hagynak fenn. Azok elégségesek arra, hogy ismertté tegyék a mi nagy íróinkat azokkal, a kik nem ismerték, s elég kitűnők, hogy gyönyört szerezzenek azoknak is, a kik tanulmányozták, de emléküket időről-időre felújítani szeretik. Azt lehet mondani, hogy nincs bennük semmi fölösleges s minden ott van a mi lényeges. Ezzel pedig sok van mondva. A második kötet a jeles tollú író, Boissier Gaston akadémiai tag műve. Sévigné asszonyt választotta tárgyul, kiről pedig úgy látszott, hogy mindent elmondottak. Mind a mellett Boissier műve nagyon vonzó. Ő védekezik az ellen, mintha azt igényelné, hogy újat mond, de őt olvasva az embernek mégis úgy tetszik, mintha először olvasná e dolgokat. Igen, az ember tudhatja mindazt, a mit ő elmond, de oly modorban előadva még nem látta. S mégis mily szerénységgel beszél Boissier az ő művéről: „Nem keresem az újdonságot, én csak egyszerűen azokat a benyomásokat akarom leírni, melyeket bennem Sévigné asszony iratai hátrahagytak, nem tekintve, hogy vajjon nem ismétlem-e azt, a mit mások már előtttem elmondottak: ez az a módszer, melyet munkámban követni fogok.“ Mindez igaz, de mily újdonságot kölcsönöz mégis a tárgynak az a lendületesség, az a lelkesedés, melylyel azt szerző előadja!

Boissier műve három részre van osztva: a nő, az író és munkái. Az első Sévigné asszonyt azokban a viszonyokban tünteti fel, melyekben legközelebbi barátaihoz állott és a társadalmi körben, a melyben élt. Megismertet az erkölcsi és értelmi környezettel, hol hősnője lángesze kifejlődött. Mert tényleg a környezet az, mi nagy mértékben megmagyarázza azoknak a személyiségét, kik a sokaságon felülemelkedve nevet hagynak hátra. S éppen ez a kissé szigorú elvű környezet, melyben Sévigné asszony élt, magyarázza meg mindenek előtt azt, hogy benne nem volt semmi pruderie, a mit némelyek neki szemére vetettek. Nem, e tekintetben még ellenségei sem fejezték ki a legkisebb gyanút sem. Különben neki nem is volt sok ellensége, de őszinte és igaz barátjai mindenütt nagy számmal voltak. „A barátságnak annyi jeleivel találkozom, — mondotta ő — hogy csaknem megszegyenítve érzem magamat. Nem tudom, hogy mi az, a mit bennem annyira becsülnek.“ Boissier joggal teszi hozzá: „Őt szerették, mert ő is szeretett másokat; s bármit mondjanak az emberek, mégis ez a legbiztosabb eszköz a szívek megnyerésére; neki csak viszonzták azt, mivel ő ajándákozott meg másokat.“ Bizonyára nagyon érdekes lenne Boissier-t ama főbb személyiségek leírásában követni, kik az ő mindennapi életébe bévegyültek, kiket hozzá barátság csatolt; de ez igen nagy tért venne igénybe.

Sévigné asszony leveleinek nevezetessége már régóta meg van állapítva. Azok egyetlenek a maguk nemükben. S az embernek azt kell hogy kérdezze magától, hogy miért kellett a szép marquisnőnek magáról azt mondani: „hogy az ő tolla szalad s hogy ő a gyeplyót elengedi.“ Boissier e tekintetben mérsékelt véleményt nyilvánít. Ő ugyanis abban a nézetben van, hogy különbséget kell tenni az ő levelei közt, mert nem ugyanabban a modorban, írta mindenik levelét. S az lehetséges is, hogy ő nem mindig csak azokra való tekintettel írta leveleit, a kikhez intézte, következőleg ő több gondot és utánjárást fordított azokra, mint sokan vélték s maga is engedte gyaníttatni a fennebb idézett kifejezés által. Annyi bizonyos, hogy ő ifjuságától fogva tanult írni. Neki két mestere volt, korának két tudósa: Chapelain és Menage. Hogyha Chapelain értéke vitás is, de Ménage-é el van ismerve. Bármiként legyen, azok megtanították őt a francia nyelvre s azonkívül idegen nyelvekre, mint az olaszra és a spanyolra. Aztán annál többet tanult ő maga; rendkívül sokat olvasott, gyakorolta azokat a társaságokat, melyekben kora legkitünőbb szellemei találkoztak együtt. S ez magyarázatul szolgál ahoz, hogy ő oly bájos szépen írta a francia nyelvet. Leveleinek legnagyobb részét Grignan asszony-

hoz intézte, az ő leányához, a kiról egyébiránt keveset lehet tudni. Ugy látszik minden tekintetben alatta állott anyjának, nem volt oly kiváló szellem; de lehet, hogyha az ő levelei is fenmaradnak, talán más véleménnyel lennének íranta, mint így vagyunk.

Sévigné asszony leveleiből az ő kora társadalmát tanuljuk megismerni. Ő valódi fogalmat nyújt egy kor személyeiről és dolgairól, mely a miénkhez nem hasonlít. Az ő leveleiből látjuk, hogy mily távolság van amaz idő és mi időnk közt, és hogy mekkora haladást tettünk. És ebben kétségtelenül nagy haszon van. Magtanulhatjuk például, hogy a Sévigné asszony idejében az anyák gyermekeiket nem ápolták oly gondosan, mint ma teszik. Bizonyos távolságban tartották azokat magoktól. És hogyha ez nem teljes közönyösségből származott is, de nem is forró szeretetnek a jele. Azok a tudósítások, melyeket a szellemes marquisső az akkori orvosokról s életről ad, nagyon mulattatók; valamint a napi kérdésekről, például a kávé és thea, stb. használatáról valók is igen szellemesek. Még felsorolni is igen sok lenne azokat a tárgyakat, a melyekről értesít: a családi történeteket, a belső cselszövényeket, politikai és katonai ügyeket stb. Az a XVII-ik százév történelme, ha nem is történelmi formában. És e levelekből arra a következtetésre jutunk: hogy bár az akkori nemzedék sokban hasonlít hozzánk, mi mégis valamivel többet érünk, mint ők s főleg az erkölcsi szokások tekintetében; lényeges különbség van a mi korunk és az akkori kor között.

A XVII-ik száz évben — és ez egészen világos Sévigné asszony l-veleiből — két kérdésre nézve csaknem mind egyező véleményen voltak az emberek, melyekre nézve korunk szellemei megoszlanak: a politikára és a vallásra nézve. Boissier találóan mondja: „hogy Franciaország akkor szerelmes volt királyába.“ És ez igaz még a protestánsokról is, a kiket kegyetlenül üldözött. A királyt annyira tisztelték, hogy még azok is, a kik rendeletei miatt szenvedtek, nem háritották rá a felelősséget azért a kegyetlen bánásmódért, melynek áldozatai voltak. Az általános érzület ugyanaz volt a vallásban, mint a politikában. A mi ellen a komolyabb gondolkozású szellemek zavukat fölemelték, az az atheismus volt, mit bizonyít Nicole, a ki ezt írta: „A világ nagy eretneksége többé nem a calvinismus vagy lutherismus, hanem az atheismus.“ S melleleg legyen megjegyezve, igen tanulságos lenne szembeállítani a XVII-ik száz esztendő atheismussa nyilatkozatait a jelenkori atheismusséival. Ki fogna tűnni, hogy sokaknak a mi atheistáink közül nincs az a tudományok és okoskodásuk, mint a XVII-ik százév atheistáinak. A mi Sévigné asszonyt

illeti, neki volt vallása, melyet ekklekticusnak lehet mondani. Ő nagy engedményeket tett a protestansoknak a velük való vitáiban; másfelől bámulja a Portroyaliakat; szóval az ő vallásossága nem volt túlhajtott, bigodt. Ez az mi vele kápolnája főoltárára e szavakat iratja: „Soli Deo honor et gloria,“ melyek azt mutatják, hogy a szentek babonás tisztelete őt nem nagyon foglalta el. Meghalt 1696-ban, 70 éves korában, a grignan-i kastélyban leányánál. Veje, ki mellette volt az utolsó perczekben, azt mondja: „hogy bátran nézett szembe a halállal és bámulatos önmegadást tanusított.“

Vajha e néhány sor, melyeket Boissier kicsiny könyve benyomása alatt irtam, kielégítő fogalmat adott legyen a valódi érdekességről, mely a tudós academicus munkájában van.

Sorel Albert tanulmánya is Montesquieu-ről igen érdekes, habár ez egészen más természetű mű. Mint minden, a mit Sorel ír, úgy e monographia is komoly modorban és stylben van írva. Szerző egyike a mi legjobb történelem- és politika-íróinknak; biztos ítélete van s finom és okos szelleme. Ő nagy mértékben birtokában van a történelemnek, annak a tudománynak, mely a tények és eszmék halmaza közt meg tudja találni az okokat, a hatásoknak gyakran oly mélységes okait, melyek a végetlenhez vezetnek vissza. Aztán még hozzá, tudja, hogyan kell vizsgálni az emberi lelkiismeretet, a melynek szerepét és munkáit tanulmányozza, s rá tud tapintani a cselekedetek rugóira, és bátorsága is van kimondani az igazságot még akkor is, mikor az nem kedvező. Az ő különböző munkái nagyon becsesek. Éppen egy ily jeles íróra volt szükség, hogy Montesquieu-ről teljes tanulmányt adjon. Az bámulatra méltóan sikerült is neki. Mindenek előtt az ember jellemével foglalkozik s azután művei vizsgálásával. Éleseszüleg elemzi és festi le Montesquieu complex jellemét, kinek stoicismussa sokban hasonlít az ő kortársa Montaigne-éhoz. Az ember tanulmányozása után, következik műveié. Először is „*Letters Persanes.*“ Montesquieu e munkájában a XV-ik Lajos korabeli embereket, dolgokat és szokásokat rajzolja, a mikor a vallásosság helyébe a vétek nyegleségét látták lépni. Sajnos, hogy Montesquieu néha igen nagy szabadságot enged magának eme kor nagyon is botrányszokásai leírásában.

Ettől eltekintve kritikája ama kor ferdeségeire, nevetséges szokásaira és vétkeire nézve nagyon igazságos és minthogy az kortársai gondolkozásának megfelelő volt, műve már az első évben 1721-

ben négy kiadást ért, nem is számítva a sok titkos, meg nem engedett utánnomást.

„Considerations sur les causes de la grandeur et de la decadence des Romains“ című munkájában Montesquieu távol maradt feladata megoldásától, mivel nem fordított elég gondot a források megvizsgálására, a melyekből merített. Igen gyakran képtelen dolgokat igazság gyanánt fogad el. E műre nézve nem tehetem, hogy ne idézzem, mit arról Sorel mond: „E könyvet egy régi templomhoz hasonlíthatni, a melynek küszöbe részben össze van romolva, a falak összehasadozva, benseje meg nyitva minden szélfuvásnak; de kerülete márványoszlopai egyenesen emelkednek fel, oszloptetői hibátlanok, fölele áll, homlokzata ép, és kellő távolságból szemlélve az épület megőrzi architecturája minden nagyszerű vonalait. A restauratio, melyet az ember a muzeumok modeljei és darabjai szerint megkísértene, aligha meg nem ingatná ez emléket, a nélkül, hogy szépségéhez bármit is adna.“ Ez a legjobb jellemzés, mely valaha Montesquieu eme művéről iratott.

Sorel hosszasan foglalkozik az „Esprit des Lois“ című művel, mely Montesquieunek a legnevezetesebb és legfontosabb munkája, úgy történelmi, mint bölcselmi tekintetben. Világos, hogy sok dolog elavult, a mi e munkában van, de nagyobb része ma is éppen oly igaz, mint volt a 18-ik százasztendő első felében. A történelmi tudományok oly nagy haladást tettek a mi napjainkban, hogy nem nehéz kimutatni azokat a hibákat, melyeket a „törvény szelleme“ írója elkövetett; de ezek a hibák kikerülhetlenek voltak abban a korban, midőn ő művét írta. S aztán ne feledjük azt se, hogy a mikor Montesquieu élt, az írónak nem volt oly nagy szabadsága, mint ma, s érteni fogjuk azokat a kicsiny mesterséges kifejezéseket, melyeket ő inkább azért használt, hogy meghallgassák, semmint gondolatai kifejezésére. Avagy tényleg lehetett-e XV-ik Lajos uralkodása alatt a vallásról és kormányról szabadon beszélni? Vajjon a királyi censura megengedte volna-e oly gondolat kifejezését, mely a király és az egyház előjogait érintette volna? De e mű fogyatkozása mellett is számos oly lapot foglal magában, melyek erős gondolkozással és bátorsággal vannak megírva a kor számára s melyek ma is megállanak. A censura által görđített akadályok ellenére is, joggal mondja Sorel, Montesquieu „letette a gondolkozás és szólásszabadság igazi elveit.“

A türelemről irt fejezetében oly büszke gonyolódással szól az eretnokség elnyomásáról, hogy azt bámulni lehet. Hasonlóan követeli

a protestansokra nézve a nantes-i edictum visszaállítását és teljes alkalmazását. Ehez bizonyára oly bátorság kellett, a milyent nem sokan tanusítottak abban az időben, a mikor a vallási és politikai türelmetlenséghez az erkölcsök szabadossága járult.

Az „Esprit des Lois“ 1748-ban november hóban jelent meg Genfben. Nagy sikert aratott, de bírálója is sok akadt. Sorel erre nézve ezt mondja: hogy „Montesquieu sokkal nagyobb ember volt, minthogy ne legyenek irigyei. Ő sokkal inkább megtámadta az előítéleteket és neki ment bizonyos szokásoknak, sem hogy tiltakozást ne idézett volna elé. S támadta főleg a tiszta ész előítéletét és megzavarta a reformatoroknak a tabula rasáról való szép arbitriumát. A gondolkozók emez iskolája mindig lázadó volt a tapasztalattal szemben. Kárhoztatta a „törvények szellemét“, a nélkül hogy meghallgatta volna, és a történelmi módszert, a nélkül hogy alkalmazni megkísérelte volna.“ Mindenképpen igyekezett az író gondolatait értelmükből kivetkeztetni, ki aztán a helyes értelmet egy védőiratban — „Défense de l'Esprit des Lois“ — próbálta meg visszaállítani. A támadások nem hogy gyöngítették volna a munka sikerét, hanem inkább kiemelték és Montesquieu teljes mértékben örvendhetett dicsőségének, mert ő Európa bámulata közepett jut öreg korra. S nem végezhetném jobban ismertetésemet, mintha idézem ama sorokat, melyekkel Sorel végzi e tanulmányát: „Montaigne és Pascal, az önmagában megsemmisített ész és a teljesen ironicus szellem közt a tudományra nézve van egy középhely: a reflexió és common sens: ez a Montesquieu helye. Ő mindenekelőtt tiszteletreméltó társadalmi és politikai ember, a kire nézve semmi emberi nem idegen, a ki megismerni törekszik önmagát, hogy annál jobban megismerhessen másokat s megismertetni törekszik az embereket az ő helyzetükkel, hogy megtanulják azt annál jobban elhordozni. Az ő iratai fenmaradnak, mert történelmiak és mert a természet megfigyelésén alapulnak. Az ő általános nézetei igazak, ez a lényeges; hogy pedig a részletekben téved, ez csak másodrendüleg jöhet szóba.

Montesquieu szabályoknál is becsesebb dolgot hagyott hátra: egy módszert, mely lehetővé tette az ő gondolatának kifejtését és a viszonyokra alkalmazását, úgy a mint azt ő előre nem is láthatta. Mély és tartós hatást gyakorolt az ő korára s gyakorol még a miénkire is; neve kapcsolatban van amaz üdvösebb reformok legtöbbjével, melyeket egy százév óta véghez vittünk. Ő a mi nemzeti szellemünknek képviselője mindabban, mi a legszabatosabb, legszélesebb körű, legáltalánosabb és legbülcsebb.“

„A francia nagy írók“-nak éppen most kapom a negyedik kötetét, melynek czime „Georges Sand.“ E művet Caro a jeles bölcselő, a Sorbonne kitűnő tanára írta, ki ezelőtt néhány hónappal halt el. Kétséget nem szenved, hogy Georges Sand egy oly gondolkozóban, mint Caro méltó ismertetőre talált.

-- Mindenki előtt tudva van, hogy Franciaországban a népoktatás 1879. óta egészen világivá van téve, s hogy e törvény alkalmazása, főleg Párisban nagy nehézségeket támasztott. Hogy mégis keresztül vigyék, erőszakhoz folyamodtak. A párisi községtanácsnak a volt a czélja, hogy az egyházi tanítást teljesen kiküszöbölje. De az talán kevésbé ismeretes, hogy a községtanácsnak e szándéka nem sikerült. Nem rég egy munka jelent meg, mely az egyházi klerikalis tanításról ad számot az utóbbi néhány évről, s mely nem csak a párisi községtanácsot, hanem más francziát is gondolkozóba ejthet. Azt hitte volna az ember, hogy az állam azzal a nagy hatalommal, melylyel rendelkezik, eltünteti a klerikalis iskolákat. De ellenkezőleg történt. 1879-ben 144 iskolát számítottak a klerikusok. Az új törvény következtében annyira alászállott ez iskolák száma, hogy 1880-ban már csak 6 fiú és 12 leányiskolájuk volt a klerikusoknak, melyek még államivá nem tétettek volt. Azóta, hogy a harcz megkezdődött, a klerus minden módot felhasznált veszteségei pótlására. A törvény kihirdetése után két évvel már 166 magán-iskolájuk van, katolikus forrásokból teremtve. És hol találjuk ez iskolák legnagyobb részét? A külvárosrészekben, hol a munkás osztály lakik. És az eléhaladás folytonos. 1886-ban tényleg 246-ra ment iskoláik száma, összesen 70,000 gyermekkel. A róm. katolikusok buzgósága azonban nem szorítkozott csupán elemi iskolák állítására, hanem négy nagy felsőbb népiskolát is állítottak bé, valamint kereskedelmi és ipariskolákat az állam nagy iskolái mintájára. És mindezek a különböző rendű iskolák kizárólag a róm. katolikus hívek áldozatkészségéből tartatnak fenn évenként két és félmillió frankkal. E stati stikát olvasva az ember csodálkozik azon a hatalmon, mely a katolikus intézményben van, áldozatkészségükön, szívósságukon, melylyel az újkori intézményekkel szemben harcolnak. De nem kevésbé kell csodálkozni némely politikusok esztelenségén és vakságán, kik nem látják ez intézmény hatalmát, s kik azt gondolják, hogyha a keresztet összetörik, a vallást az iskolából száműzik, már ezzel le fogják győzni a catholicismust. Az üldözés a leggyakrabban eszköz a megerősödésre. E tekintetben a történelem számos tanulsággal szolgál; sajnos, hogy a szenvedély e tanulságokból nem okul.

Az említett munka czime, melyből a fennebbi adatokat vettem: „Sept ans de guerre. L'enseignement libre à Paris de 1880 à 1886.“ Szerzője Rendu Eugen, ki régebb az egyetemnek volt főfelügyelője, de állását, a mint az 1879-iki népiskolai törvény kihirdettetett, azonnal elhagyta s most az egyházi iskoláknak a felügyelője. Teljes bizalmát fejezi ki az iránt, hogy a harc a katolikusokra jó eredménnyel fog végződni s egyenesen kimondja, hogy minél erőszakosabbnak fogja magát a párisi községtanács mutatni, annál inkább előkészíti a visszahatást, mely az ő vesztére lesz. Tartozkodom azt mondani, hogy Rendunek nincs igaza, mert számos példa áll előttünk, melyek oly következtetést bizonyos mértékben megengednek. De hogy ha az üldözés csinálja a katolikusok ügyeit, miért akarja mégis Rendu, hogy iskoláinknak nagyobb szabadság adassék, hogy azok községi jellegűek legyenek, mint az 1879-iki törvény előtt. Ő azt állítja, hogy ez csak pénzkérdés. Kétkem, hogy ez lenne az igazi ok. Avagy nem a nagy kiváltságért óhajtja, melyet a községi iskolák élveznek a gyermekeknek iskolakötelezettsége által? De akkor látnia kell, hogy ez nem lenne egyéb, mint a lelkiismeret felletti zsarnokoskodásnak máshová helyezése. Akkor a dissidenseknek, a szabad gondolkozóknak vagy másoknak éppen ugy joguk lenne tiltakozni, mint a hogy buzgó katolikusok tiltakoznak a párisi községtanács zsarnoksága ellen, mely őket arra akarná kényszeríteni, hogy gyermekeiket az ő vallástalan iskoláikba küldjék. A szélsőség minden dologban rossz, és az igazi szabadság a kettő között van, a lelkiismeret teljes tisztelésében.

— Renan művének (*Histoire du peuple d'Israël*) első kötete megjelent. Még nem olvastam, de azt mondják, hogy nagy vitát fog felidézni, főleg az ó-szövetségi iratok szerkesztéséről való felfogásával; ez iratokat ő ugyanis nagyon régieknek tartja, mi teljesen ellenkezik a németországi és hollandi theologusok Wellhausen, Kuenen, stb. nézetével. Megteszek mindent arra nézve, hogy e munkát legközelebbi levelemben a lehető legjobban ismertethessem.

CHARRUAUD D.

II.

ANGOLORSZÁGI LEVÉL.

BELFAST, 1887. dec. 1.

(A dévai unitárius leányekklézsia megnyitása alkalmából. Andrae M. műve Servétről. A brit és külf. unitárius társulat és népszerű isteni tiszteletek. Egyházi irodalom. Spurgeon kilépése a baptista Unióból.)

Kevés dolog szerzett nekem nagyobb örömet, mint az a hír, hogy a dévai filia ekklésia megnyitott. Az *solatiuma* Dávid Ferencz szellemének, a mi a lelkiismeret és szólásszabadság minden igaz barátjában csak örömet kell hogy keltsen. A mikor olvastam ez ujdonságot, elővettem a szép fekvésű s történelmi nevezetességű vár fényképét s lelkesen az ezelőtt nyolcz évvel ott töltött perczek emlékei vonultak át. Mintegy magam előtt láttam a nagyszerű helyet s képzeletem gyönyörködve szállott annak szebbnél-szebb pontjaira. És hogyha nem lett volna is egyéb, mi emlékező tehetségre hason, ott volt a hosszú fenyő pipaszár szobám egyik szögletében elhelyezve, mely kétségtelenül mutatta nekem, hogy én valóban voltam Déván és ott barátokra, rokonlelkekre találtam. Az én kitünő házi gazdám, K. Sándor József ur bizonyára most érezni fogja jutalmát az ő igaz buzgóságának, amaz oltár felállításában, mely a tiszta vallás hirdetésére van szentelve, ama vallására, mely eme nagy igazságot prédikálja a világnak: „Egy az Isten!” Vajha Genf is követné az önök nemes példáját s egy napon unitárius egyházat alapítna a Champel-i halmon, a hol Servét, mint Ilyés, tüzes szekéren emelkedett égbe, visszahagyva az igazság köpenyét, hogy azt bátor követői felvegyék.

Servétről szólva meg kell említenem, hogy az ő pályájáról egy új és igen érdekes tanulmány jelent meg történelmi regény alakjában írva. E könyv Berlinben adatott ki Wiegandt és Griebert által Szerzője: Andrae M. Stettinből. Czime: „Ein martyreum in Genf.“ De az nemcsak utolsó napjait tárgyalja a jeles spanyolnak, hanem az ő dramaticus életének minden főbb mozzanatát, élénk és hű vonásokkal rajzolva azokat a főbb személyiségeket is, kikkel ő érintkezésbe jött. Azt lehet mondani, hogy ez népszerű nyelven való előadása amaz eredményeknek, melyeket a magdeburgi lelkész Tollin Henrik szorgalmas vizsgálódásainak köszönhetünk. Nem mondom, hogy minden részletét aláírom Andrae művének, de nekem úgy tetszik, hogy Andrae könyve teljesen érdemes arra, hogy minden nyelvre lefordíttassék, melyet az unitáriusok beszélnek.

Ezelőtt néhány héttel Londonban lévén, jelen voltam egy isteni tiszteleten, a mi új templomunkban: „Essex Church“-ben, hol a szolgálatot Carey Walters V. teljesítette. Ez „Mindenszentek“ napján volt. Walters ur ez alkalmat arra használta, hogy megemlékezzék minden idők jó keresztényeiről. Neki nagy hajlama van a nap-tár veresbetűs napjainak megtartására. S a milyen értelemben ő szólott ez ünnepről, nem is lehet kifogásolni. Walters ur, ki most jött e gyülekezetbe, a legjobb kilátások közt kezdette meg munkáját és lelkesedéssel folytatja.

A „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ őszi gyűlésén, mely Sheffield-ben tartatott meg, az elnök Rawson Harry kitűnő védbeszédet mondott az unitarismus, mint oly vallási álláspont mellett, mely a legfontosabb vallási igazságok határozott vallása és a mely a szabadság és előhaladás igényeit teljesen elismeri. Mi nem állítjuk, — mondotta — hogy csalhatatlanok vagyunk, de azt tudjuk, hogy nekünk is van valami mondani valónk és azt akarjuk, hogy meghallgattassunk. A Sheffieldiek erősféjű népség. A késcsinálás és aczél-munka élesítőleg hat az ő értelmükre. S szeretik a nyílt beszédet és tiszta nézeteket. Az unitáriusoknak e városban nagy, virágzó és értelmes gyülekezetük van. A társulatot a legszivesebben fogadták.

A társulat jelenleg egy tervvel foglalkozik, hogy a nép számára rendes isteni tiszteleteket tartasson a nagyobb városok köztermeiben. A tapasztalat megmutatta, hogy némely helyen az ily isteni tiszteletek sikeresek voltak, a mennyiben azokra nagy közönség gyűlt, s a mi hitelveink terjesztettek. Most az az óhaj nyilvánul, hogy e munkát folytatni kell és pedig minél nagyobb kiterjedésben a végett, hogy a mi nézeteinket a köznép megismerje. Angliában különösen nagy méző kínálkozik e missiora. Irországbán mindenki tartozik valamely egyházhoz. De Angliában a népességnek egy nagy része tényleg nem tagja egy egyháznak sem s főleg azért, mert a régi hitformák elidegenítették a vallástól. Nekünk kötelességünk az ilyeneket megismertetni Jézus valódi evangéliumával, az egyszerű, tiszta kereszténységgel, kötelességünk őket odavezetni, hogy örvendjenek az egyetemes Atya szeretetében.

Dr. Martineau-nak az egyházak helyesebb szervezéséről irt levele nagy figyelmet keltett. Ő a mily éles észszel kezeli az értelmi problémákat, éppen annyira otthon van a gyakorlati kérdésekben is. S már maga az a körülmény is, hogy ő a nyolczvanas években jár s egy hosszú élet tapasztalata alapján beszél, nagy súlyt kölcsönöz az ő nyilatkozatainak. Ő úgy látja, hogy a mi egyházaink szervezete

igen tág, minden szorosabb kapcsolatot nélkülöz, és azt óhajtja, hogy a nagyobb egyházközségek egy szövetségbe egyesüljenek, hogy a gyengébbeket támogathassák.

De az ő levelében van egy pont, a melyre nézve sokan nem egyezünk vele; és ez az, hogy ő az unitárius nevet az egyházi egyesülés symbolumául nem akarja elfogadni, attól tartva, hogy az a szabadságot korlátozná. A közelebbi három éves Conferentián tavasszal részletesen szándékszik nézeteit kifejteni, majd meglátjuk, minő tervet és módot ajánl erőink consolidálására.

Hírlapirodalmunk virágzik, s főleg a régebb alapított lapok; de a „Christian Reformer“ helyébe egy új negyedéves magazin lépik, feltéve, hogy elég aláíró jelentkezik. A Truthseeker e félig népies lap ez év végével meg fog szünni. Anglia és Irország közt van egy szép kicsi sziget, a Man szigete. Fővárosában, Douglas-ban, a mi paptársunk, Birks havi folyóiratot indított e találó czimmel: „Pioneer“. Három heti lapunk közül legrégebb az Inquirer, mely 1840-ben alapítottott. Ez az év végén más szerkesztő kezébe megy át. Ha jól emlékszem, tiszt. Marshall L. Tamás már 34 év óta szerkeszti e lapot, s most elismeréstől kísérve vonul megérdemelt nyugalomba. Az új szerkesztő, azt mondják Tarrant G. W. lelkész lesz, a London külvárosi wandsworthi gyülekezet ifjú papja.

Londonban létem alatt szerencsém volt találkozni Spears Roberttel, ki éppen most érkezett haza Amerikából friss erőben, jó egészségben, a mire neki szüksége is van, hogy oly erélyesen működhessék ezután is minden jó vállalatban, mint eddig működött. Spears ur elbeszélte nekem, hogy ő Baltimoreban prédikált abban a templomban, a hol Channing először vallotta magát nyilvánosan unitáriusnak. Ő volt Emerson sirjánál is s meglátogatta Emerson leányát, kinek társaságát igen kedvesnek találta. Emerson — a mint leánya beszélt Spears urnak — utóbbi éveiben mindig megjelent az unitárius istentiszteleten Concordban, a mikor csak kimehetett s az urvacsoráról meg éppen nem maradt el, ámbár abban részt nem vett.

Irországi egyházainkról most nem sok újat írhatok. De azt megemlítem, hogy mi jelenleg egy árvaház felállításában fáradozunk a hozánk tartozó árvák számára. A szervezet kérdése nem okoz nekünk gondot, mert mi Irországban megtartottuk a presbyteri egyházi kormányrendszert s azt okunk is van megbecsülni. A mi hiveink, összehasonlítva más felekezetekéivel, jól állanak összetartozás tekintetében. Itt közelebről néhány orthodox egyházban épp a szer-

vezet hiánya miatt nagy botrányok voltak. Isten megőrzött ilyenektől minket és bizunk, hogy ezután is megőriz.

Nagy-Britania egyházi világában a nagy napi esemény Spurgeonnek, a híres egyh. szónoknak a baptista egyházak egyesületétől való elválása. Kilépett az egyesületből azért, mert ő úgy látja, hogy a nonconformista egyházakat heterodoxia hatja át. Nem tartózkodik kimondani, hogy irányuk egyenesen az unitarismus felé tart. A kiket ezzel vádol, tagadják, hogy úgy volna, de Spurgeon nem tudták erről meggyőzni. S így ő a kilépésre határozta magát. Spurgeon mindig bátor, becsületes, egyenes és nyílt ember volt és az ő kihívása felekezetebeliivel szemben nem maradhat fontos eredmények nélkül. A baptisták unioja nála nélkül szabadabb lesz; és az ő éles támadásai csak siettetni fogják az új eszmék terjedését és elfogadását. Az angol nonconformisták közt már sokan vannak, a kik a régi hittől észrevétlenül eltávoztak. Spurgeon nekik tükröt tart fel, hogy lássák, hogy mik ők valóban. Mint a régi keresztény-világ, mely „miratus est se esse Arianum“, az újkori egyházak is meg vannak lepelve a kép által, a mely felé tényleg törekednek. Nem köszönik meg Spurgeonnek a buzgóságát, hogy őket ily tények tudatára ébreszette. De most már szembe kell nézni a helyzettel. Spurgeon a fátylat letépvé, azt mondja, hogy orthodoxyájuk csak ürügy. Nekik komolyan fontolóra kell most venni a dolgot és választani a régi és új között. Az óra ütött. A két vélemény közötti megállás ideje lejárt. A vélemény hallgatag revolúcióját most nyílt állásváltatásnak kell követni. Az igazság ügye nyerni fog; és a meg nem vesztegetett kereszténység melletti eddig egyedül való tanubizonyosságunkat most azok fogják megerősíteni, a kik eddig kevélykedve jártak el mellettünk.

GORDON SÁNDOR.

KISS MIHÁLY, ÁRKOSI UNITÁRIUS ESPERES POLITIKAI FOGSÁGA.

Forradalomkori tényeit mind társalgási, mind piaczi, mind templomi szószékezési téren oly nyíltan vitte, hogy némely halgatói azt mondogatták: „Nincs is miért templomba mennünk, mert a papunk mind csak azt prédikálja: Üssed, vágjad!”

A forradalom lejár; és az árkosi oláh kántor Kiss Mihályt 15 pontba foglalt forradalmias tényekkel vádolta el háromszéki kir. biztos vargyasi Dániel Imrének; de a kinek Kiss Mihály gyermekkori kedvelt játszótársa lévén, csak egy pontot közölt a buzgó absolutistikus Kovács kapitánnyal, hogy t. i. Kiss M. az árkosi oláhoikat halálos rettentésekkel kényszerítette volna unitáriusokká s így magyarokká lenni. E vádat magunk az áttért oláhok tagadták meg a kikérdező Kovács kapitány előtt, a ki a 3 hétig fogoly Kiss Mihályt szabadon bocsátván, az oláh kántort 30-ig csapatta a hamis vádért. Hát a többi 14 pont hová lett? Dániel Imrénél maradtott örökre. K. M. valóban szerencsés volt.

Hanem a második felvonás nem éppen oly könnyű volt Kiss Mihálynak is. Mert telt-múlt az idő s a forradalmi menekültek külföldről a magyar forradalmat felújítani nem szünnévén, azt itthoni titkos biztosaik által szitogatták. Napoleon Jéromos herczeg ugyanis nagybátyját 3-ik Nápoleon császárt rábeszélte, hogy ez küldjön huszezer löfegyvert s küldött is hajón Bukarestbe a Kuza fejedelem kezére, hogy azt magyar ifjak kézbe kapják. Ez való a Kussuth irataiból is. Háromszéki titkos biztos Várad Józsefnek kell vala azon fegyverek kézhez vételére székely ifjakot küldeni az oláh határszélre, hogy induljanak azokkal, s táboruk Budapestig csatlakozókkal nevedekve, győzelemképessé gyarapuljon. E végre Várad, zaláni Vas István és árkosi Útő Dániel forradalmi volt tiszték által, Kiss Mihályt is titkos társul meghívatta, felhasználta; sőt ennek házához is más több titkos társakat éj idején összehívott tanácskozni.

Azonban Váradnak Háromszéken és Erdővidéken mindenféle lévén titkos bizottjai, sőt Bibarczfalváról éppen fegyveresekké kiszemelt ifjai; Bibarczfalván Szabó Áronnál és Zoltánban Benkő Rafaj-nénál tartózkodása feltűnt s titkos társai is kitudódtak. Ezek befogattak, s végre ő is. Ő és az emigratio moldovai bizottjához küldözgetett postája Bartalis Ferencz, 1854. tavaszán S.-Szentgyörgyön bitófán kivégeztettek. Másik közlekedési titkos postája is, gymnasiumi tanuló Szász Lukács, velek együtt bitófára ítéltetett ugyan és oda ki is vitetett, de 20 évi fogságra megkegyelmezettett zsenge ifjusága tekintetéből.

A titkos társak 1853. utolsó felében befogatván, Marosvásárhelyre szállíttatva, a klastrom szobáiba zárattak. S csak most derült ki ezek vallatásából, hogy Kiss Mihály is Váradinak részvénytársa volt. A miről azonban őt Szász Lukács a fogdából titkos úton csempészett levél által azonnal értesíteni nem késett.

De Kiss M. sem késett ám, bizonyos befogatásáig néhány évi várfogságtól menekülhetésre egy finom ravasz ötlettel előkészülni — a mi is több valamivel a mindennapiságoknál. A Szász Lukács levele vétele után ugyanis mintegy évnegyeddel fogattatván be, tudva, hogy akkor levelei megmotóztatnak, azok közül a gyanúsokat, compromittalhatókat mind elrejtve, a többit szabadon hagyta.

De jegyezzük meg, hogy egy levelet különösen bedugva zongorája előlyukán annak alsó testüregébe, nejét arra figyelmeztette, hogy, ha őt befogják küldje azt M.-Vásárhelyre a foglyokkal elbánó hadi-törvénytörvényszékhez.

S mi volt azon levél tartalma? Az, hogy 1844-ben Balázs Emmánuel, S.-Szentgyörgyön állomásozó szélőrségi székely gyalog százados azt izeni Kiss Mihálynak, hogy a keze alatti télies századot — félinvalidusokkal együtt — az árkosi unitáriusok templomába vezető kirchenprádéra s prédikáljon valamit a katonaságról. Kiss Mihály az általa szerkesztett „Szentírás gyöngyei“ című könyvből kiválasztva a 2. Tim. 2: 3. verset alapigéül, erre épített szónoklatában a székely vitézekhez intézve egyebek között azt is felemlítette: „Ti olyanok vagytok a birodalom szélében, mint az anyaméh a kas-szadán belől, melynek tekintélyes büzét érezvén a rabló méhek, nem bátorkodnak oda belépni! stb. Templomból kimenet a százados kéznnyújtással nagyon köszönte Kiss M.-nak, hogy az ő katonáit a katonai feladatokra megerősítette, ígérve, hogy a felől a katonai felsőbbséget értesítendi. És ez így is lett. Ugyanis Dobai illető ezrede; Kézdi-Vásárhelyről 40 nap mulva K. Mihálynak küldött egy levelet, mely szerint „az értesítés a general Commando útján feljutott Ó Felségéhez, s azon becsületes tényért onnan jött le a legfelsőbb elismerés.“

A befogott K. M. M.-Vásárhelyre szállíttatván, ott azonnal kikérdeztetett; de eddigi útjában úgy elgondolta a hadi törvénytörvényszék bárminő kérdésére teendő feleleteit, hogy kimerítőbben soha egy szónoklatát se dolgozta ki. És a másodszori kikérdezés idejéig neje a zongorában hagyott elismervényt a haditörvénytörvényszékhez juttatta és ennek akkor tett kérdéseiből, elbánásából a kimélet valószínűséggel érezhető volt.

Áprilisben a foglyok mind elszállíttattak Nagy-Szebenbe, a mi is Kiss Mihályon kezdődött; mire a foglyok azt mondogatták: „Pap elől pokolba s utána a község!“ Az elítélések augusztusban lettek. Kiss M.-nak azért, a miért másoknak 2—5 évi várfogság jutott, csakis a félévi nyomozási fogság számíttatott bé büntetésül, azon okból, hogy a mit tudott a kormányellenes mozgalmakból, nem jelentette illető helyre.

És így Kiss Mihálynak becsületére szolgált jól prédikálnia; de különös szerencséjére, magát ahoz fogantozva tájékoznia! a.

EGYHÁZI ÉLET.

A BÖLÖNI VAGYONKEZELÉS.

Közöltem volt a „K. M.“ máj.—juniusi füzetében a bölöni unitárius ekklézsia 1886. évi számadása néhány tételét. Akkor azt hittem, hogy ennyi egyfelől az olvasó közönségnek tájékozásra és másfelől a bölöni ekkla előljáróságának rendes utbatérésre elegendő lesz. Csalódtam. A bölöni presbyterium a következő füzetben az „igazság“ érdekében kelt sikra és most már, ha akarom, ha nem, a tollharcot folytatnom kell.*)

Mielőtt azonban a presbyterium nyilatkozatának egyes részeire válaszolnék, hogy ezuttal is egészen tárgyilagos legyek, előbb ismét közlöm a bölöni vagyonkezelés további néhány részleteit, hogy az olvasó a tényekből ítélhessen.

Csak pár évi vagyonkezelésre menjek vissza. Ott kezdem, mikor az eladott erdő árából még csak 16,500 frt volt kifizetetlen; mikor a bölöni presbyterium az addig befolyt summa pénzeket az egyh. törvények mellőzésével biztosítatlanul kötelezvényekre és váltókra szétosztotta és a mikor az E. K. T. 88—1885. szám alatt a bölöni presbyteriumnak megrendelte, hogy az említett 16,500 frtot nem szabad szétosztani, hanem helyezze takarékpénztárakba.

A bölöni presbyterium ezen rendeletet annak rendje és módja szerint megkapta és azután a 16,500 frtból kifizetett 10,000 frtot szétosztotta — éppen mint azelőtt. Sőt tovább ment a legfőbb egyházi hatósága rendeletei respectálásában s például a 114—885. számú határozatot elnök nélkül hozta meg s hajtotta végre a befolyt vételárrésznek szépséges szétosztásával.

Ezekután így következett, hogy az E. K. T. Dániel Gábor főgondnok úr elnöklete alatt Szentiványi József köri felügyelőgondnok és Pálfi Ferencz egyh. tanácsosból álló vizsgáló bizottságot küldött a helyszínére, kik a vizsgálatot 1885. jun. 17. 18. 19. és 20-ikán ejtették meg.

A vizsgálat ismertetésével egészen a jegyzőkönyv szó szerinti közlésére szorítkozom.

A J. pontban ez áll: „A vizsgáló bizottság vizsgálat alá vette a bölöni ekkla pénzvagyont és talált:

„A) Saját összeszámításai szerint:

a) Kötelezvényekben (217 drb.)	25,506 frt — kr.
b) váltókban (238 drb.)	28,195 „ 43 „
c) Takarékpénztári betéti könyvekben	6500 „ — „

Összesen 60,201 frt 43 kr.

*) E válasz közreadásával elég levén téve a szokásos eljárásnak, folyóiratunkban az ügyet befejezettnek nyilvánítjuk. Szerk.

A vizsgálati jegyzőkönyv 5. pontja constatálja, hogy a váltók nem törvényes úrlapra*) lettek kiállítva, hogy a váltó-kölcsönök kamatai a váltó hátlapján a giro után lettek nyugtatványozva; hogy a váltók girázás útján képezik az ekklézsia tulajdonát, hogy a váltó-kölcsönök száma 238 s a váltók kamatai 5, 7, 8 és 12°/_o.

A vizsgálati jegyzőkönyv 6 pontja szerint veszélyben van 31 kölcsön 3780 frt értékkel és az adósok vagyoni állapotához képest a „tulságos“ kölcsönzések miatt csak a „tul“-részt véve számításba, 110 névleg megnevezett adósnál 14,618 frt.

A vizsgálati jegyzőkönyv 7. pontja szerint a hátrélék-kamat és haszonbér az elévülés idejére visszaterjed.

A 8. pont szerint a kepe 40 frttal lett volna megváltandó. Egy rész kisebb részben pénzzel s nagyobb részben munkával meg is váltotta, de tekintélyes rész sem kepetartozását meg nem váltotta és sem kepét nem fizet.

A vizsgálati jegyzőkönyv 11 pontja szerint a gyűlési jegyzőkönyveket az elnök-pap nem írja alá; azokat a jegyző utólagosan tetszése szerint szerkeszti, mert senki se hitelesíti. Tovább constatálja, hogy olyan határozatok is kiadványoztattak, melyek elnök nélkül hozottak, sőt az ekklézsia cassája a bölöni előljárásság (presbyterium) választását 15—58 frttal subventionálta.

Ilyen rendet talált a vizsgáló bizottság!

A vizsgálat után következtek a bölöni presbyteriumhoz intézett rendelkezések. Már a vizsgáló bizottság momente megrendelte, hogy a 31 veszélyben levő kölcsönt hajtsa fel, hogy az E. K. T. által takarékpénztárba tenni rendelt pénzmennyiséget 3 hó alatt helyezze takarékpénztárba, hogy több kölcsönt nem szabad adni etc. Es a további intézkedésekre nézve pedig az E. F. T.-hoz véleményes előterjesztést tett.

A bölöni vagyonkezelési rend illusztrálására a bizottság előterjesztéséből idézem a következő részleteket:

„A bölöni ekkléziánkban — fájdalom! — minden irányban van rendetlenség. És ezek indokaikat általában a fejtelenségben lelik. Bölönben az ekklézsia presbyterei nem a falu vénei, hanem a szerepelhetnémkedő ifjúsága, kik korteskedéssel választatnak meg, mit az ekklézsia pénztára subventionál.“

Tovább az előterjesztés az eddigi pénzkezelési rendszert tartathatatlannak nyilvánítja. A napló és könyvvezetés hiányos. Azokból a követelést és tartozást huzamosabb idő igénybevétele nélkül meg tudni lehetetlen. A váltó-kölcsön műveletet beszüntetni indítványozza, mert eltekintve a telekkönyvi biztosítástól, laykus a váltókezeléshez nem is ért, s ha értene is, Bölönben — hol sem közjegyző és sem járásbiróság nem székel — váltókat szükség esetén óvatoltatni képtelenség.

Az E. F. Tanács a bizottság előterjesztését 1885. aug. 31-én

*) 1 éves lejáratra II. skála sezsint kell.

49. sz. alatt tárgyalta. A nyomott hangulatról és a vita folyamáról nem írók. Csak a határozat lényegét említem meg.

Elhatároztatott a bőlöni vagyonkezelésre kivételes eljárás életbeléptetése és Dániel Gábor főgondnok úr teljhatalmu egyházi biztosul azon felkérés kíséretében küldetett ki, hogy a megkezdett munkáját fejezze be s a bőlöni vagyonkezelésnél léptessen rendes eljárást életbe.

A főgondnok úr az egyh. biztosságot elfogadta s rendelkezéseiből közleményem története igazolásául megemlítem, hogy az ellenőri teendők vitelével évi 100 frt fizetés mellett Lőfi Áron esperes urat bízta meg, hogy a pénztárnokot és ellenőrt utasította a megküldött mintaszerinti napló és számlakönyv vezetésére, hogy a veszélyezett kölcsönök, hátrálék-kamatok, haszonbérek és kepeváltságoknak esetleg törvényes úton leendő felhajtását és a többi kölcsönöknek biztosítását elrendelte, etc. etc.

És a bőlöni presbyterium most már hogy teljesítette egyházi biztos úr rendeleteit? Sehogy.

Csinálta a rendeletek teljesítése helyett az előterjesztéseket az E. K. Tanácshoz és a főgondnok urhoz. Sorolt fel azokban képzelte sérelmeket és teljesíthetetlen kívánságokat. Például, hogy egyet említsék meg. Kért kézbanknak 10,000 frtot.

Az 1886. évi E. F. Tanács a bőlöni vagyonkezelést csak annyiban tárgyalta, hogy az előjáróság csökönnyös magatartását helytelenítette és a folyó évi zsinaton pedig szőnyegre se került, mert újból ismét nem volt eredmény, mit az egyh. biztos úr a zsinati Főtanácsnak bejelenthetett volna.

De a pár évi haladást mondják el a számok is:

	1885. jun. 18-án.	1886. decz. 31.
1. Kötelezvényekben	25,506 frt — kr.	23,964 frt — kr.
2. Váltókban	28,195 " — "	24,547 " — "
3. Takarékpénztárakban	6500 " -- "	6574 " 39 "
4. Hátrálékokban	2430 " 90 "	2677 " 26 "
5. Pénztárikészlet 1884 ^{31/12}	2582 " 90 "	2701 " 8 "

Im itt van a bőlöni vagyonkezelés pár évi története. Egyházi Főtanács, Egyházi Képviselő Tanács és Egyházi biztos úr rendelkeztek szépen is és szigorán is, de biz' azok a bőlöni presbyteriumnál füstbe mentek.

És a bőlöni presbyterium ezen előzmények után mégis az 1886. évi számadásból előbb irt közleményemet találós mesének nézi és találgatja, hogy: azt miért irtam?

A bőlöni vagyonkezelési rendetlenség beszűntetéseért.

Mindenik unitáriusnak kötelessége az unitárius egyházak közvagyonát — a mint tudja — védeni. Én erre a sajtót vettem igénybe. Sokszor a sajtónak a felsőbb rendeleteknél, nagyobb hatalmi ereje van. Hisz Európában ez a hatodik dirigáló hatalmasság. Bőlönben, úgy látszik, hogy ennek sincs hatalmi ereje.

Vége a presbyterium nyilatkozata egyes részei külön-külön megválaszolására térek.

A presbyterium tisztán számadási közleményem pár ártatlanabb tételét kiragadja, s azzal próbálja az olvasó figyelmét más irányba terelni. Így persze a bibliát is lehetne egy haszontalan könyvnek feltüntetni. De nem egyes mondatok, hanem az egész állapítja meg a lényegét.

Mindjárt elől veszi a papi s mestertanítói fizetéseket és hagyja hallgatásban, hogy Bölönben még a curator, jegyző, presbiterek, stb. is mind fizetést huznak. Pedig ezen tételek azért közöltettek, hogy Bölönben egyházi buzgóságból senki se vállal el hivatalt, hanem jó fizetést huznak és mégis, ha a presbiterek valamit tesznek, huznak napi illetéket és veszi a napi illetéket a bölöni presbyterium apraja, nagyja a földek és jogok kihasználásáról le egy schalukater feltevéseig.

Az angolok és amerikaiak az ilyen csáklyázott jogcímek helyett az ilyen pénzekkel taníttatnak, vagy egy jóra való szegény fiut vagy elküldik az erdélyi szegény hitrokonuk felségelésére.

A presbyterium nyilatkozatában tovább a 11,777 fjt 31 kr bevételt teszi kérdésessé.

Az igaz, hogy ezen bevétel annyiban kérdéses is, mennyiben a tőke fogyasztás is benne van. De én ezt részben ezért közöltem. Mert hol a tőke van megtámadva, ott nincs helye a könnyelmű honorálgatásoknak és a számadás bevétele és kiadása összesítésénél nem így kellene írni: Bevétel 11,777 fjt 31 kr. Kiadás 9076 fjt 23 kr. Pénztári készlet 2701 fjt 8 kr. Hanem egyfelől a tiszta jövedelmi bevételt és másodszor a tőkét apasztó bevételt külön-külön kitüntetni s aztán ezeket látva 2700 frtot kamat nélkül ne hevertetni, ide s tova a tőkét apasztó kiadásokat könnyelműen ne tenni, mert az a vagyon az egyházé és nem az egyeseké.

A presbyteri nyilatkozat a haszonbér és kamathátralékokra egyszerűen azt mondja, hogy a perköltségek miatt nem perel. Szép a gratia gyakorlása, de nincs helye annak, mikor a felsőbb hatóság a perlést elrendelte és mikor a közvagyon veszélyezve van.

Éppen az a megrovandó hiba, hogy a bölöni előljáráóság sem azt nem teszi, mit az egyh törvények rendelnek és sem felsőbb hatósága rendeleteit nem teljesíti.

Pedig így adminisztrálni képtelenség.

Az ellenőri fizetésre válaszom akkorra tartom fenn, mikor az ellenőr ur megmondja, hogy respectalta-e és elfogadta-e az egyh. biztos urnak ellenőri állásra vonatkozó rendelkezéseit? Mert ha elfogadta, akkor az 1887-re felvett előlegűt most is bátran számíthatjuk az őt maga idejében törvényesen megillető ellenőri fizetésbe.

Sokszor egy kis szellő megcsörteti a bokrot és a nyúl kiugrik.

A multkori közleményemet szószerint az 1886. évi számadásból közöltem, — csak a megpályadíjazott 100 frtot pótoltam nyúlkiugrásra.

És ezzel közleményemet bezárnám, ha a fentebbiek után szó nélkül hagyhatnám a bölöni presbyterium azon dicsekedését: „A pénz ott lakik, a hol megbecsülik.”⁴

Az unitáriusok jellemvonása a szerénység és a hibás mea culpát mond, de őt meg nem illető erényekkel soha se dicsekszik.

A bölöniek igyekezzenek legalább ebben a többiekkel egyformák maradni s inkább a könnyelmű pénzköltekezésnél ne feledni azon közpéldabeszédet: mi a macskának játéka, az az egérnek halál.

F. Z.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

— „Az unitáriusok Erdélyben“ czimvel egy kis füzet jelent meg Veszely Károlytól az erdélyi róm. katb. irodalmi társulat kiadványai között Gyulafejevártt 1887-ben, a melyhez csak megrendelés útján juthattunk hozzá, mert a helybeli könyvárusoknál legalább nem kapható. A czim után indulva, valami egészen más dolgot vártunk, mint a mit e füzetben találtunk, a mely tulajdonképpen nem egyéb, mint Jakab Elek „Dávid Ferencz élete“ című munkájára tett néhány észrevétel az unitárius egyház keletkezése rövid leírásának előrebocsátásával. Az érdemleges választ ennél fogva fenn kell hagynunk a megtámadottnak, Jakab Eleknek s nem kétkedünk benne, hogy ő azt előbb-utóbb meg is fogja adni. Mi csak e folyó irat iránt tartozó kötelességünket kívánjuk teljesíteni, midőn e füzetről megemlékezünk. Két megjegyzést azonban a magunk részéről se hallgathatunk el. Egyik az, hogy Veszely Károly ur munkájának mindjárt legelső lapján azt mondja, hogy a kik a rationalismus ösvényére értek, mint az unitáriusok, azok lidérczfény után indultak. Veszely ur szerint tehát a józan ész világa lidérczfény. Hiszen, ha így áll a dolog, akkor az iskolák állítása és a népnevelés terjesztése körüli lelkesedésünk a legszerencsétlenebb gondolat a világon, mert ezekkel csak azt a veszedelmes lidérczfényt növeljük. Annyi bizonyos, hogy a ki erre az alapa helyezkedik, azzal mi vitatkozni nem tudunk, mert mi az igazság keresésének, még az isteni kijelentés körül is, csak egy eszközt ismerjük, a józan okosságot, és a ki ennek jogosultságát kétségbe vonja, a ki azt lidérczfénynek tartja, azzal csakugyan soha össze nem találkozhatunk.

Másik megjegyzésünk Veszely Károly urnak amaz állítására vonatkozik, mely szerint ő Erdélynek a mohácsi vész után Magyarországtól lett elszakadásában még most is nemzeti bünt lát s ezzel együtt a vallási szétválást is elítéli. „Hogy a vallás egysége mily magasra emelhetne volna hazánkat, mutatja Francia-, Olaszország és Belgium sorsa“ -- mondja egész elragadtatással kis műve 66. lapján. Legyen szabad kérdenünk, hogy Angliát nem tartja-e legalább is oly boldog és hatalmas országnak, mint amazokat? Pedig Angliában sincs vallásegység, sőt ott még ma is napról-napra tovább foly a reformáció a nemzeti létnek minden veszélye nélkül. A mi pedig e kérdésnek politikai oldalát illeti, a nélkül, hogy e felett vitatkozni akarnánk, miután ez nem is tartozik folyóiratunk keretébe, álljon itt egy katolikus írónak, Fraknoi Vilmosnak, kinek tekintélyét bizonyosan V. K. ur is el fogja ismerni, ide vonatkozó felfogása épen a nagy Pázmány Péter életrajzából. „Erdély különválása Magyarországtól — ugymond Fraknoi — a mit az I. Ferdinánd és János király között létesült váradai béke (1538) befejezett és szentesített, a magyar állam egységére, erejére és ellenállási képességére háromlott súlyos csapás látszatát tüntette fel.

De másfelől azon sajtóságos viszonyok között, melyeket az ausztriai ház németországi hatalmi állása és ebből folyó politikai iránya teremtett, a magyar alkotmány és nemzetiség biztosítékává lett. Azon tudat, hogy a magyarok, ha elidegenítettnek, Erdély nemzeti fejedelménél támogatást találhatnak, vagy épen uralma alatt menedéket kereshetnek: a királyi udvarnál uralkodásra törekvő német befolyásnak korlátul szolgált. E mellett Erdély, melynek fejedelmei a porta védnöksége alá helyezkedtek, védgátat képezett a török hódítás ellen, melyet az ausztriai ház másfél századon keresztül nem volt képes föltartóztatni. Ezért a magyar államférfiak, ugyszólván kivétel nélkül, még a Habsburgház legloyalisabb hívei is, Erdély különállásának fentartását politikai hitvallásuk egyik ágazatának tartották.“ (Lásd Magyar történelmi életrajzok között Pázmány Péter életrajzát Fraknóitól a 65. és 66. lapokon) Hátrább meg magának Pázmánynak Kemény Jánoshoz intézett eme szavait idézi Fraknoi: „Im, látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk vagy on most a mi kegyelmes keresztényen császáruk előtt; de csak addig durál az, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni: azontul mindjárt contemptusban jutván, gallérunk alá pökik a német.“ Mi czekekhez semmit nem adunk, hanem Veszely urra bizzuk, hogy e nyilatkozatokkal szemben saját állításainak súlyát mérlegelje.

— Dr. Brassai Sámuel felolvasását: Melyik az igazi tudomány?, melyet e füzetünk elején közlünk, a Dávid Ferencz-Egylet külön lenyomatban is kiadta. Bolti ára 10 kr, az egylet tagjainak 5 kr. Kapható Boros György titkárnál, Kolozsvárt, rózsá-utca 2. sz. — Az unitárius vallás közönség egyházi és iskolai névtára újból kiadatott. Föt. Ferencz József püspök ur állította össze, közölve a népségréől való kimutatást is 1886-ról egyházkörök szerint. Ára 20 kr. Kapható Boros György főiskolai könyvtárnoknál. — Unitárius Kis Könyvtár. Szerkeszti Derzsi Károly, budapesti unitárius lelkész (II. ker. Fő-utca 8. sz.) XXVII—XXXIII. Tartalom: Palesztina a Jézus korában. (Carpenter E. J. után.) Ára 30 kr. A vaskos füzet hat szakaszra van osztva, melyekben szerző az ország, nép, kormányzat s a vallás részletes leírásával foglalkozik. E munka egy valódi kulcs a szentírás megértéséhez. A szerkesztő jól váasztott, midőn a jeles történelmi tanárnak e népszerű nyelven irt s a magasabb kívánalmat is kielégítő művét lefordította és közreadta. — A Protestáns népkönyvtár havi folyóirat XI. száma válogatott tartalommal jelent meg Scholz Gusztáv és Farkas József szerkesztésében. Előfizetési ára 2 frt 40 kr. Népszerű és hasznos folyóirat. — A Tudományos különösen az egyháztörténeti semináriumokról. Történeveléstanai értekezés. Irta Krupc István pozsonyi theol. Akad. m. tanár. Budapest. Ára 40 kr. Az 50. lapra terjedő füzet két részre oszlik. A első részben szerző a tudományos semináriumokról ír általában. Mi azoknak feladata, mivolta, jelentősége, stb.? A második részben az egyháztörténeti semináriumról értekezik. E füzet is annak a jele, hogy a pozsonyi theologia akadémián a theologia tudományok tanítását minél magasabb fokra törekednek emelni. — A Hasznos mulatságok III. füzeté, melyet Orbók Mór szerkeszt, „Tréfás mértani feladványok gyűjteményét“ közli. A díszesen kiállított s száztizenhét képet tartalmazó füzet ára 50 kr, s szerzőnél rendelhető meg Pozsonyban. A hasznos és kellemesen mulattató könyv maga ajánlja magát. — A „Szegvárd központi tanító-egylet“ tíz évi működését igen érdekesen írta meg Gál Kálmán tanár. Az egyletnek 90 tagja van s eredményesül működik.

KÜLÖNFÉLEK.

Felhívás a székelykereszturi iskola érdekében. Az Egyh. Képv. Tanács a székelykereszturi gymnasiumban felállítandó új tanári állomás érdekében a következő felhívást bocsátotta ki, melyet minden afiainak a legmelegebben ajánlunk figyelmébe. — „Kedves afiai az Urban! Vallás- és közoktatási Minister Ő Nagyméltósága kereszturi gymnasiumunk fennállását nem találván államilag fontosnak, kinyilatkoztatta, hogy az állam részéről segélyben nem részelteti; hanem a könnyebb fenntarthatásért az osztályok számának apasztását ajánlotta; sőt 15,180—1886. számú leiratával második megintésben részeltette, kiválóan azért, mert a törvényben meghatározott tanári létszám nincs meg. Ez által azon gymnasiumunk fennállása kérdéssé vált.

Legutóbb tartott Zsinati főtanácsunk irt gymnasiumunknak nem csak megszűnését, de még reductióját is érzékeny csapásnak tartván: elhatározta, hogy e gymnasiumot minden módon fenntartja. Ezért ahoz okleveles tanár Péterfi Jajos afia személyében még egy tanárt választat, évi egész javadalmát 700 frt nagyon szerény, mondhatni szegényes összegben állítván meg.

Az új tanári állomás szerény fizetésének fedezésére az égető szükség érzetében zsinati főtanácsunk több oly alap jövedelmét fordította, melyeknek sajátlag más rendeltetésök van, s mégis a fizetés egy része ma is fedezetlen. Ennek fedezését, valamint ez állomás örökre való biztosítását mindnyájunk áldozatkészségére bizta, azon hitben, hogy miként a fának ágai nagy viharban egyfelé hajolva egymást megvédik: úgy mi is e nagyfontosságú iskolánkat fenyegető veszélyben közös ügyeink iránt bennünk élő vonzalmunknál és hitünknel fogva, Istentől adott, vagy saját szorgalmunk által teremtett módunkhoz képest mindnyájan ez iskolánk felé fordulva, annak örök időkre való fennállását biztosítjuk.

A Zsinati Főtanács E. K. Tanácsunkat bizván meg a szükséges teendők elintézésével, bizalommal hívjuk fel czimed, hogy a mostan a tanári fizetés fedezésére fordított összegeknek rendeltetésökre leendő terelése, az új tanári állomás jelenleg megállított csekély, de a körülmények

szerint emelni kellett javadalma biztosítása végett, irt keressturi iskolánk érdekében becses részvételével Zsinati Főtanácsunk célját elésegíteni sziveskedjék. A résztvevés akár öt-tíz évig évenként bizonyos összegnek adása; akár alapítvány tétele által történhetik; a mellékelt igérvényi vagy kötelezvényi minták szerént; miként ezt a Zsinati Főtanács színén több Egyh. tanácsos afia már kezdeményezte.

Szükséges tájékozhatás okáért kérjük Czimed, sziveskedjék a mellékeít ivenk valamelyikét bétöltve, esetleg készpénzben teendő alapítványát közpénztárnok Benczédi Gergely afiához mielöbb beküldeni.

Az Unitáriusok E. K. Tanácsának, Kolozsvárt, 1887-ben october 9-én tartott üléséből.

Ferencz József,
unitárius püspök.

Kovácsi Antal,
közig. jegyző.

A kolozsvári unitárius főtanoda kibővítése. Főtanodánk bővítése elodázhatatlanná válván, az E. Főtanács 1885-ben meghatározta, hogy a szomszéd telek, mely püspöki és tanári szállásul szolgált, csatoltassék a főtanodához. Ez azonban pénzügyi okokból csak f. évi nov. 3-án teljesülhetett, miután a lakók october 1-én kiköltöztek, a szükséges változtatások és felszerelések nov. 3-ig megtétettek. A csatolás f. évi november hó 3-án d. u. 4 órakor ment végbe. Jelen volt¹ Ferencz József, püspök, Kóváry László, isk. felügyelő gondnok, a tanácskar s számos egyházi tanácsos. Az ifjusági dalárda éneke után, Benczédi Gergely közpénztárnok, mint az E. K. Tanács kiküldöttje beszélt s a telket átadta az igazgatóság gondozásába. Erre Kovács János igazg. válaszolt, kifejezván azt az örömet, mely mindnyájok keblét eltölti a fellett, hogy az iskola megnagyobbítása végre sikerült. Az innepélyt az ifjuság éneke zárta be. E kibővitéssel az intézet öt tantermet s tágas udvart nyert; azonkívül a különböző nyomtatványok számára egy helyiséget s az ifjusági olvasó-egylet könyvtára s olvasó terme is itt van.

A „Protestans Közlöny“ f. évi 46. számának „Különfélék“ rovatában az unitáriusok összesen és egyenként megkapják a magukét. Elöször azért, mert a mezőberényi ev. ref. egyház hivei közül, — a mint ezt a „Debreczeni Prot. Lap“ után írja — legközelebb tiz előkelő gazdag család jelentette bé az unitáriusokhoz való átállási szándékát. Másfelől azért, mert a lapok még az unitáriusokról is megemlékeznek s ezeknek folyóiratukról, népszerű füzeteikről, felolvasásaikról s a Dávid F.-egylet működéséről tudomást vesznek.

A mi az elsőt illeti, valóban köszönettel tartozunk a Prot. Közlönynek, hogy a „Debreczeni Prot. Lap“ értesítését kiemelte, mert bizony mi semmit se tudtunk a mezőberényi átállásokról. S nem tagadjuk, hogy

e hir még nem is érintett kellemetlenül, mert végre is vallásunk terjedése nekünk is épp oly jól esik, mint más egyházaknak. Avagy a ref. egyház tiltakoznék-e az ellen, ha egész Magyarország Kálvint követővé lenne? Hány átállani szándékozót utasított vissza a Prot. Közlöny t. szerkesztője, mint pap akár katolikust, akár unitáriust, a kik a reformatus vallásban vélték feltalálni lelki nyugalmukat? Hiszen épp itt Kolozsvárt főleg a földmives osztály, mely egykor számos unitárius családot számlált, ma egy-kettőnek kivételével mind reformatus. S még nem is átállás, hanem csak ugy szép simán keresztelés, konfirmálás, esketés útján vitték át a maguk egyházukba. S lám, ha hozzánk 10, mond tiz család széles Magyarországon áttér, ezzel mi a ref. egyház erkölcsi rendjét megzavarjuk. Igaz ugyan, hogy a Prot. Közlöny e vádját az átállás indokaira látszik alapítani, mintha az átállókát pusztán anyagi érdek, az egyházi adótól való menekvés vezetné egyházunkba. A mellett, hogy a sziveket és veséket vizsgálni egyedül Istennek adatott, előttünk mindenestre különösnek tetszik, hogy éppen előkelő gazdag családok, mint a milyeneknek a mezőberényi átállani szándékozók iratnak, tisztán anyagi érdekből vezetnének e lépésre. Mi ennél nemesebb indokot is tudunk magunknak képzelni. Mert az irás szerint a szél, a hova akar, oda fú, és nem ^{szél} ^{szél} sem azt honnan jó, sem azt hová megy. Arról biztosít-hafjuk a Prot. Közlönyt, hogy lélekvasárlással soha se foglalkoztunk, erre módunk sincs. Hisz maga gúnyolódik szegénységünkkel, felhozván, hogy Amerikából Péter-filléreket fogadunk el. Átalában úgy látszik, hogy a Prot. Közlönynek a prot. egyházak közötti testvér-szeretetről nagyon különös fogalma van, ha azt hiszi, hogy ő gúnyjaival, lenéző és megvető módorával a testvéri szeretetet ápolni fogja.

És ezzel a második feljajdulását, mely szerint zokon veszi, hogy a lapok az unitáriusok irodalmi működését is figyelemmel kísérik, bátran szó nélkül is hagyhatnók. De hogy ne láttassunk hálátlanoknak e kitüntetésért, melylyel néhányunkat s Brassai Sámuel ősz tudósunkat elhalmozni sziveskedett, kész örömet elismerjük, hogy a pápa jubileumán, a német trónörökös betegségén és a Dávid Ferencz-egylet működésén kívül, melyek a Prot. Közlöny szerint ma a világot mindenek felett foglalkoztatják, még van egy dolog, melylyel a lapokban még sürűbben találkozunk, mint ezekkel. Nincs a ref. egyháznak egy mozzanata sem, elkezdve a templomszentelésektől a banquetteken elhangzott pohárköszöntőig, melyeket főleg a helyi lapok per longum et latum ne registrálnának. S mi ezeket minden keserűség és irigység nélkül elolvassuk. Nem háborodunk fel miattok, mint a Prot. Közlöny a Brassai Sámuel s mások felolvasásainak a lapok által közlése és ismertetése

miatt. Mi úgy hisszük, hogy a lapok ezzel csak elhivatásukat teljesítik s köszönettel adózunk nekik azért, hogy ócsárlásunkban nem fognak kezét a Prot. Közlönynek.

— Dr. Brassai befolyása Erkelre. „Hogyan lett Erkel magyar zenész?” e cím alatt a „Győri Hírlap” 90. számában ezeket írja: „A kik személyesen ismerik Erkelt, bizonyára tudják, hogy az öreg ur nagyon csendes, szótalan ember. Órákig elül mozdulatlanul, s látszik arczán, hogy gondolatai folyton foglalkoznak valamivel. Nagyon ritkán lehet őt beszédes kedvében találni; de ilyenkor aztán olyan érdekes dolgokat beszél a multból, hogy örömmel hallgathatja őt a magyar zenészet minden barátja, sőt még a laikus is.

Néhány ilyen pillantást irstem én el, s a sok apróság közül alkalmasnak találok most egyet-mást közölni.

„Midőn Pozsonyban elvégeztem a középiskoláimat, — beszélé az ősz Erkel — egy alföldi paraszt kocsián mentem haza szülőimhez.

Volt nekünk otthon egy furfangos eszű mindenesünk, a Kútréfái miatt nagyon szerettünk, s esténként mesét mondattunk vele a szonnyában.

Egy este csak magam voltam vele. Ott ült a tűz mellett. Kurta-száru pipája agyarái között lógott, s ő maga álmosan bóbiskolt.

A mint így lógatja ott a fejét, egyszer csak elkezd a fogai közül dúdolni, egy egyszerű régi magyar nótát.

A dal oly bús volt, annyi érzés, annyi költészet volt benne, hogy én mocczanás nélkül, a legnagyobb meglepetéssel hallgattám.

Mindenesünk behunyt szemekkel dudolt tovább. Minden kis szak után hosszú szünetet tartott. Csodálkozva vettem észre, hogy e szünet nem zavarja a dal egységét, sőt rendkívül jellemző a magyar dal természetére nézve. Olyan volt, mint a költészetben a mostani balladák: a hézagokat a képzelemnek kell kiegészíteni.

Ez az est, ennek az egyszerű paraszt mindenesnek a dala, fordulópontot képezett életemben.

Egész éjjel nem tudtam az izgatottságtól aludni.

Éreznem kellett, hogy van magyar zene és hogy ez nagyon is nemzeties sajátsággal bír; gyönyörű szép, csak művelni kellene. Csodálkoztam, hogy ezt eddig nem vettem észre; csodálkoztam azon is, hogy a magyarnak nincs nemzeti zeneirodalma.

Néhány nap mulva Kolozsvárra utaztam, a hol az öreg Brassai bácsinak elmondtam tapasztalatomat és véleményemet; aztán eljátszottam neki a dalt, melyet ő is csodálkozva hallgatott; aztán buzdított,

kért, hogy írjak magyar zeneművet, s én irtam egy magyar ábrándot, a melyet kinyomattunk, s a mely ezer és ezer példányban járta be a hazát.

Egyszer azt mondja Brassai: „Öcsém, öltözzél fel és gyere velem!”

— Hová? — kérdezém.

— Pestre.

— De minek menjek én Pestre?

— Ne kérdezd, majd megtudod.

Ismertem a természetét, hogy nem jó vele ellenkezni, miért is hamarosan átöltöztem, aztán felültem melléje a kocsira.

Másnap este 7 órakor értünk Pestre.

Brassai alig engedte leverni ruhámról az uti port, karon fogott és vitt magával sietve.

A rodoutba mentünk.

Egyszer csak egy fényes terem emelvényén találok magamat, előtttem toogernyi fej és egy zongora.

Brassai rám kiáltott, hogy játszam el a magyar ábrándomat.

És én játszottam. A közönség zúgott és tapsolt. Brassai megölelt és bonyozott.

A darabot el kellett játszanom újra.

Ez az est volt bemutatója a magyar zenének.“

A Channing műveiből Smith kisasszony egy példányt Victoria angol királynénak megküldvén, ez azt a legszivesebben elfogadta. A kisasszony újabban az olasz királynét is megajándékozta mind a Channing, mind a Martineau műveiből egy-egy példánnyal s az olasz királyné szintén meleg köszönetet mondott udvarhölgye által irt levélben Smith kisasszonynak a becses művekért.

Dr. Teutsch püspök jubileuma. Az erdélyrészi ág. hitvallásuak tudós főpapjuk születésének 70-dik évfordulóját Nagy-Szebenben ünneppélylyel ülték meg.

P. Horváth Borbára keresztényi áldozatkészségének és finom lelkületének ismét szép jelét adta. Korondi ekkleziánknak karácsoni meglepetésül egy diszes urasztali pohártakarót küldött.

Belső emberek változása. H a t h á z i József Derzsből Deésfalvára és innen Sándor Gergely Derzsbé ment át lelkésznek. — Hévizre Osváth Gábor székelv-keseszturi isk. főnök választatott meg papnak. — Bodosra Baló Lajos kőrispataki mester.

A vallásos érületről. (Francziából.) A halhatatlanság velünk született vágya, a remény ezer álma, mely az emberek legnagyobb ré-

szét egy jövő sors iránti számításra bírja; a félelem és azon kellemetlen érzés, mely a lelkiismeret furdalásaitól meglepett lelket gyötri; azon különbözősége ama kettős természetnek, melyek egyike ösztöneink- és tet-teinknél fogva a többi lelkes állatokhoz tesz hasonlóvá, másik, a mi egyedül az ember tulajdona, eszméinket a boldogság, értelmiségünket a végtelen tökély felé irányozza; ezen progressiv és határtalan tökélyre való magasztos tehetség, melynek segélyével az ember képzelő ereje téren és időn fölül emelkedik s egy magasb lét eszméjének és attributu-mainak gondolatát magában megfogamztatja; azon irány, hogy az agg kor gyöngeségei és a betegség fájdalmai erkölcsi természetünkre javítólag hatnak; az az összhangtalanság, a mi erkölcsi ítéleteink és az emberi cse-lekedetek közt léteznek; végre a jövő életnek azon hite, a mely az er-kölcsi világban levő rendetlenségek kulcsát kezünkbe adja, mely nélkül az élet legkézzelfoghatóbb tüneményei is megmagyarázhatlanok lennének s ama következetlenség, mely szerint föl kellene tennünk, hogy az er-kölcsi törvényeknek nincsen egymással szorosb összeköttetése, holott mindazon tettek, melyek a látható világot alkotják, egymással való ösz-szeköttetésük által hirdetik, hogy ők alkatrészei egy nagy rendszernek, mely átöleli az egész természeti világot... Ime a valószínűségek azon egybeköttetése, mely napjaink leghiresebb bölcsészeit a lélek halhatat-lanságának eszméje elfogadására hajlandókká tette.

Igy tehát a tudomány, a midőn számüzi a babonás hitet, mely lealacsonyítja az embert, már eleve sem volt képes elzárkózni azon ér-zelem elől, melyet egyszer elfogadott; azután nyugodtan és bölcsesség-gel elemezte erkölcsi természetünket, felfödözte abban azon vallásos ér-zület erkölcsi csiráját, mely némelyeknél azon szükségérzetben nyilatko-zik, hogy tiszteletét külsőleg bizonyítsa be, a másiknál gyakran tudtán kívül inával, elmélkedéssel és rejtett könnyekkel táplálkozik. Nem kell magunkat megcsalnunk: ez nem a régidoctrináknak tett engedmények maradványa, a mit annyi nagy dolog lerombolása után a bölcsелеm ha-gyott fenn a vallásos érzelem számára.

Ez érzület, mely az emberi természettel egészen azonos, társul minden cultussal, kiszabadította magát lassankint a romokból.

(Itt a kézirat megszakad.)

A—a.

— Egy persa minister a dogmáról. Malcom Kahn persa minis-ter, ki jelenleg az angol udvarnál van, érdekes nyilatkozatot tett egy magas állásu lelkész előtt a dogmáról, melyet ez annak beleegyezésével a „Pall Mall Gazette”-ben közölt, s a melyet a „Christian Life” után főbb vonásokban közölni mi is érdekesnek tartunk:

„A mi ázsiai népünk állapota“ — mondá a felvilágosult és bölcselkedő persa miniszter — „tekintettel számos babonára, szüntelen nyomja lelkemet s gyakran felteszem magamnak a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy az önök missioi közöttünk oly kevés sikert mutathatnak fel? Ennek az önök dogmái szolgálnak akadályul, a melyekkel a mohamedánokat, khinaiakat és hindukat soha megtéríteni nem fogják. Önök nagy és bölcs embereket küldenek hozzánk, de az a jó, a mit tehetnének, dogmaik által elvesztik hatásukat. Nem ezekre, hanem az önök jótékonyására, igazságszolgáltatására, tudományára, vasutakra, távírdákra és iparukra van nekünk szükségünk. Önök azonban dogmaikat akarják reánk erőszakolni: a szentháromságot, a mely a mi szemünk előtt nem egyéb polytheismusnál, a Krisztusistenségét, a mi előttünk nem külön a mi bálványimádásunknál; az örök büntetést, a mi önök között is a felvilágosultabbak szemei előtt már egy lealázó és babonás hit, ezekért s más ezekhez hasonló dogmákért, a melyekkel a keresztény vallás társtitva van, nincs az önök törekvéseinek kellő sikere. Sokszor hallottam az önök szabadelvü kereszténységéről. Hát kik ennek a fejei és vezérei? Miért nem szervezik ezek a szabadelvü kereszténységet? Szervezzék hát önök a szabadelvü kereszténységet s ennek apostolait küldjék Ázsiába, ha magasabb miveltségre akarják juttatni a mi népünket.“

Gyászhirek. Ö z v. G y e r g y a i F e r e n c z n é, sz. Bartha Zsuzsanna f. évi nov. 7-én életének 83-ik, özvegségének 43-ik évében jobblétre szenderült. Egyike volt a legtiszteletreméltóbb és kiválóbb nőknek. Mint egy nagy családnak a feje és mint az egyháznak is jól tevője feledhetlen emléket hagyott maga után. Kolozsvári eklkléziánkban 1000 frt kepe váltsági összeggel, a vallásközönségnél meg a tanári nyugdíjra adott 500 frt alapítvánnyal örökitette meg nevét. Gyermekei: B o r b á r a, özv. Árkosi Lajosné, K l á r a, özv. Sándor Istvánné, R ó z a, özv. Fejér Mártonné; A n n a, főt. Ferencz József püspök ur neje, a kik maguk is mint az egyház jóltevői ismeretesek, siratják halálát első sorban. A részvét temetésénél általános volt. A magas életkort ért s családi és társadalmi erényekben kiváló nő felett tartott imát fennebb közeljük. — K á l i N a g y D é n e s nagybirtokos, marosköri unitárius egyh. gondnok f. évi dec. 10-én hirtelen elhalálozott Marosvásárhelyt. Megyei életben tevékeny szerepet játszott. — L ő r i n c z i G e r g e l y fiathalvi pap, ki az 1848—49-iki szabadságharcot mint huszár szolgálta végig, közelebből meghalt. Mint pap is egyike volt a jobbaknak. — S á r d i J ó z s e f, a kolozsvári eklklézia érdemes kántortanítója, élete 66-ik, boldog házassága 26-ik és tanítósa 40-ik évében f. évi dec. 18-án hosszas szenvedés után elhunyt. Egy derék, jellemes ember szállt benne

szirba, a kinek életéről egyik közelebbi füzetünkben még meg fogunk emlékezni.

— Hibaigazítás. Jelen évfolyamunk 161. l. 31. sorban „Gleichenberg“ helyett olvasd Gräfenberg.

Olvasóinkhoz. Midőn a lefolyt évben tanusított pártfogásukért köszönetet mondunk, egyszersmind tisztelettel kérjük azt a jövőre is. A lapoknak az az önkéntes méltányló elismerése, melylyel a Keresztény Magvetőnek irodalmi értéket tulajdonítanak, csak arra buzdít, hogy ez elismerést még inkább kiérdemeljük, s olvasóink igényeit úgy a tartalom, mint a terjedelem tekintetében kielégítsük. Ez évben 4 ivvel adtunk többet a rendesnél, s egyik buzgó pártfogónk áldozatkészségéből közöltük Kelemen Benő arczképét. Olvasóink pártolásától függ, hogy a jövőben még inkább növeljük az ivek számát. Kérjük a díjak pontos beküldését, s a lehetőleg január végeig.

Fogadják legjobb kívánatainkat a beállott új esztendőre!

A szerkesztőség postja.

Összes munkatársainknak meleg köszönetet mondunk szives támogatásukért, melyet nagyra becsülünk s melyet tisztelettel kérünk ezutánra is.

Gróf Kuún Géza urnak, Maros-Németi. „Az összehasonlító mythológiá“-ról irt igen becses cikkét jövő évi 1-ső füzetünkben lesz szerencsénk közreadni.

ARANYKÖNYV.

Kovács Dénes bágyoni nagybirtokos, ki ez évben folyóiratunk számára a pártolói díjat a maga részéről 100 ft. befizetésével állandósította, újabban egy nagyobb alapítvánnyal mutatta ki áldozatkészségét. Ugyanis a kolozsvári főtanodánk részére 1000 frtot adott a következő alapító levél mellett.

ALAPÍTÓ LEVÉL.

Folyó 1887-ik évben elhalt kedves keresztfiának — Kovács Árpádnak — az emlékére 1000 azaz Egeezer frt alapítványt teszek 1887. deczember 1-től kamatozó 5% magyar járadék kölcsön kötvényben, az alább irt módon:

1-ör. Az unitárius vallásközönség pénztárába beadott 1000 frt állampapír kamatjának felét 1888. szept. 1-től kezdődőleg kapja az unitáriusok kolozsvári főtanodájánál egy szegényebb sorsu, szorgalmas és erkölcsös magaviseletű tanuló havi részletekben az igazgatóság belátása szerint.

2-or. A kamat másik részét 1900-ig vagyis tizenkét évig — élvezzék az elhunytak testvérei karácsoni ajándéku, — tehát anyalfában.

A kitett időn túl pedig fordíttassék a nevezett főtanoda kórháza szükségleteinek, illetve szegényebb tanulók gyógyítási költségeinek a fedezésére.

3-or. Ha idővel az állampapír átváltoztatása szükségessé válna, a hiány vagy költség kiegyenlítése a kamatból történjék, hogy az összeg a maga valóságában maradjon.

Bágyon, 1887. deczember 15-én.

KOVÁCS DÉNES.

A SZÉKELY KERESZTURI GYMNASIUM

5-ik tanári székére tett adakozások:

A sz.-kereszturi gymn. mellett 1887. szeptember 1-től felállított 5-ik tanári székére a D.-Szent-Mártonban tartott zsinaton f. évi szept. 5-én és azóta adakoztak:

I. Közlemény.

I. Tőkét.

a) Kötlevéiben.

*Berde Mózsa	500 frt.
Id. Dániel Gábor, főgondnok	200 „
*Ferencz József, püspök	100 „
Dr. Hajós Béla	100 „
Szentkirályi Árpád	100 „
Benczédi Gergely, tanár	50 „
Gyulai László, kolozsv. pénzt. ellenőr	50 „
Mikó Imre, kir. törv. bíró	50 „
Sándor János, kereszt. és tanár	50 „
*Péterfi Dénes, kolozsvári lelkész és tanár	25 „
Rend Dénes, adótiszt	20 „
Szél Géza, kereskedő Sz.-Keresztur	20 „
Gyulai Árpád, pénz. titkár	50 „
Jakab Elek	100 „
Benkő Mihály	100 „

*) A csillaggal jegyzettek alapítványaikat befizették.

Mózes András, kolozsv. lelkész és tanár	25	frt.
Nagy György	25	"
Pap Mózes, kolozsvári tanár	40	"
Orbok Mór	100	"

b) Készpénzben.

Albert Dénes	50	frt.
Gál Jenő	15	"
Tóth Olivér és neje Zsigmond Gizella	20	"
Derzsi Károly, pesti lelkész	25	"
Gálffy Sándor, jószágigazgató	100	"
Gombos Sámuel, kereszt. tanár	40	"
Uzoni F. Izsák	5	"
Molnár Sándor	50	"

Összesen . 2010 frt.

2. Évenként fizetni ígértek.

a) 10 évig.

Kovácsi Antal, kolozsv. tanár	à 4 =	40	frt.
Jékey Aladár	à 1 =	10	"
Simén Elek	à 2 =	20	"

b) 5 évig.

Márkos Ferencz	à 10 =	50	frt.
Lőrinczi Lajos	à 5 =	25	"
Dr. Árkosi Gyula	à 3 =	15	"
Szász Ádám	à 10 =	50	"
Kilyéni Endre	à 2 =	10	"
Simó Ferencz (Szilágy Nagyfalu)	à 5 =	25	"

Kolozsvártt, 1887. decz.

BENCZÉDI GERGELY,
közpénztárnok.

PÉTERFI SÁNDOR EMLÉK-KÖVÉRE ADAKOZTAK:

II. Közlemény:

Kelemen Albert marosköri esperes utján: Kelemen Albert 1 frt. Ürmösi Kálmán 1 frt. Csép Lajos 50 kr. Nagy János 50 kr. Györfly Lajos 50 kr. Rédiger Géza 1 frt. Gál Elek 50 kr. Gyöngyösi Dénes 20 kr. Pető Mózes 25 kr. Biró Elek 20 kr. Kászoni János 20 kr. Adorjáni Mózes 20 kr. Székely Lajos 30 kr. Nagy Benedek 20 kr. Jakab József 20 kr. Fazakas Lajos 1 frt. Májay Gábor 20 kr. Albert Áron 20 kr. Tóth Károly 20 kr. Összesen **8 frt 25 kr.**

Sándor János székely-kereszturi gymn. igazgató utján: Rafaj Károly 1 frt. Szentgyörgyi Mózes 20 kr. Wolff József 20 kr. Péterfi Lajos 50 kr. Barabás József 50 kr. Péterfi Albert 40 kr. Bedő Ferencz 20 kr. Balázs Ferencz 20 kr. Kis László 20 kr. Rafaj Dániel 10 kr. Péterfi Gyula 20 kr. Varga Béla 10 kr. Szabó Mózes 10 kr. Máté István 20 kr. Karácson István 20 kr. Osváth Gábor 30 kr. László József 50 kr. Mihály Dénes 20 kr. B. rbély Sámuel 20 kr. Gombos Sámuel 30 kr. Derzsi István 20 kr. Incze Bandi 20 kr. Összesen **6 frt 20 kr.**

Bedő Dániel Kolozsvárról 1 frt.

E közlemény összege 15 frt 45 kr. Ehez adva az első közlemény összegét 5 frtot — ez ideig begyűlt összesen: **20 frt 45 kr**; mi takarékpénztárba tétetett.

Köszönet lelkes affainak, a kik siettek a jeles egyházi író emléke iránt a kegyelet adóját leróni. A további adományokat szívesen fogadjuk és nyugtázzuk.

A SZERKESZTŐSÉG.

